

Bitlis ve Muş'ta Ermeni Mezalimi (1913-1919)

Yılmaz Karadeniz*

Özet

Bitlis ve Muş'ta Ermenilerin Müslüman halk üzerinde gerçekleştirdikleri katliam, tarihte eşine ender rastlanan olaylardan biri olarak kayıtlara geçmiştir. Birinci Dünya Savaşı öncesinde İngiltere ve Rusya'nın Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan Ermenileri kendi siyasi emelleri için kullanmaları insanlık vahşetine sebep olmuştur. Berlin Kongresi'ni organize eden İngiltere, kongre sonunda Rusya'yı etkisiz hale getirmekle kalmamış, Ermenileri kullanma hakkını Rusya'dan alarak kendi uhdesine almıştır. İngiltere, bundan sonra Ermenilere sürekli bağımsızlık vaadinde bulunarak Müslüman abaliye karşı ihanet etmelerini sağlamıştır.

Ermenilerin bu bölgede Müslüman nüfusa karşı katliamlara girişmesinde Ermeni rahip ve papazların, buldukları kiliselerde dini ayinleri bırakarak silah depolamaları ve Ermeni çeteleri barındırmalarının büyük etkisi olmuştur. Van ve Erzurum'daki İngiliz, Fransız ve Amerikan konsololarının Ermenilere silah, para ve yiyecek yardımları olmuştur. Amerika ve Rusya'daki Ermenilerden silah temin eden Taşnaksütyun ve Hınçak komiteleri, kiliselerin de yardımıyla çetelerine silah dağıtımını yapmışlardır.

Anabtar Kelimeler: Bitlis, Muş, Taşnaksütyun, Hınçak, Osmanlı, Ermeniler, İngiltere, Rusya, Katliam

Giriş

Osmanlı Devleti teb'ası olarak engin bir hoşgörü ve adalet ile muamele gören Ermeniler, on dokuzuncu asrın ilk yarısından itibaren İngiltere, Rusya ve Fransa tarafından kışkırtılarak devleti içten parçalamaya çalışan birer unsur haline gelmişlerdir. 1815'teki Viyana Konferansı ile Avrupa'ya yeni bir şekil vererek kendisine karşı olası tehlikeleri bertaraf eden İngiliz diplomasisi, "Şark Meselesi" içerisinde hedef aldığı Osmanlı topraklarını parçalama faaliyetlerine girişmiştir. İngiltere, 1846'da İstanbul'da bir "Protestan Cemaa-ti İdare Heyeti" kurarak devletin iç işlerine müdahaleyi arttırmıştır.¹ Ermeni Meselesini uhdesine alarak Rusya'nın siyasi manevra alanını daraltmıştır. Balkanlar ve Anadolu'da Rus yayılmasını önledikten sonra Doğu Anadolu'da bir Ermenistan'ın kurulmasını sağlayarak Rusya'nın bu uydu devlet ile zaman geçirmesini sağlayacak, bu devletin güneye inmesini önleyerek sömürgelere giden yolların emniyetini sağlayacaktı.² Bunun için de Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde sadık teb'a olarak yaşayan ve devletin iltifatına mazhar olmuş Ermenileri kullanmaya başlamıştır.

Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu coğrafyada yaşayan azınlıklar içerisinde hiçbirisi Ermeniler kadar kendisine verilen dinî, sosyal ve ekonomik özgürlükleri suiistimal etmemiş, emperyalist güçlerin emellerine alet olmamıştır. Yüzyıllarca çok geniş bir hoşgörü siyasetine layık görülen, sanat ve ticaret ile uğraşlarında her türlü kolaylığı yanlarında gören ve bu yüzden "Millet-i Sadıka" olarak tavsif edilen Ermeniler, devletin sıkıntıya

(*) Doç. Dr., Amasya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi yilmazkaradeniz44@hotmail.com

(1) Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Ankara, 1950, s.156.

(2) Mehmet Kocaoglu, "Millet-i Sadıka'dan Ermeni Mezalimine," *Avrasya Dosyası II*, Sonbahar 1995-1996, s.114.

düştüğü ve işgal ile karşı karşıya kaldığı dönemde üzerlerine düşen sorumluluğu yerine getirmemiş, işgalin gerçekleşmesi için çalışmışlardır.³ Kendilerinden beklenenin aksi yönde hareket eden Ermeniler, İngiltere'nin Osmanlıyı parçalamak için kullanmak istediği ve nihayetinde on dokuzuncu asrın ikinci yarısından itibaren kullandığı birer araç olarak tarihteki yerlerini almışlardır. İngiltere'nin tarih boyunca Hindistan, Afganistan, Belucistan ve İran için uyguladığı siyasetin Osmanlı kısmının araçları olmuşlardır. Bu hususu teyit eden olaylardan biri Rusların 1915'te Bitlis'i işgali sırasında gerçekleşmiştir. Bitlis'in işgalinde Ruslara esir düşen Osmanlı subayı Rüştü Paşa (Pakdemirli) bir hatırasında şunları söylemiştir; "Bitlis'in Ruslar tarafından işgali sırasında Topçu Asteğmen olarak Bitlis'te bulunuyordum. Esir düştüm. Ruslar diğer esirlerle beraber bizleri Başhan'daki bir hana kapattılar. Ermeniler bizleri süngülemek istiyor fakat Ruslar bırakmıyorlardı. Bir süre sonra bir Rus subayı ile konuştum. Onlara, Ermenilere istiklal verip vermeyeceklerini sorduğumda, Rus subayı çok kızdı. Bana dönerek, Ermenilere istiklal mi? Asırlarca Osmanlının ekmeğini yediler. Sonunda ne oldu? Osmanlının en sıkışık zamanında Osmanlıya ihanet ettiler. Mensup olduğu devlete en nazik zamanda ihanet edenlerin bakı uşaklıktır diye bana cevap verdi".⁴

Ermenilerin yüz binlerce Müslüman halkın kanını dökecek hale gelmesini sağlayan İngiltere'nin başbakanı Winston Churchill'in savaştan sonra sömürgecilik ile ilgili İtalyan gazeteci Oriana Fallaci'nin sorusuna verdiği cevapta sarf ettiği sözler, Osmanlı Devleti'nin parçalanmasında Ermenileri nasıl birer hain ekalliyet haline getirdiklerini ve araç olarak kullandıklarını açık bir şekilde ortaya koymuştur.⁵

Ermeniler, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Edirne'de mütareke görüşmeleri başladığı sırada İstanbul'daki Ermeni Patrikliği Meclisi'ni toplayarak "Ermeni Katogiskosluğu" vasıtasıyla Rus Çar'ından çeşitli isteklerde bulunmaya karar vermişlerdir.⁶

Patrik Nerses ile dokuz piskoposun imzasını taşıyan dilekçe, 13 Şubat 1878'de Rus Çarı'na ve başbakan Gorçakof'a gönderilmiştir.⁷ Patrik Nerses'in Eçmiyazın Katoginiskosu'na yazdığı yazıda şöyle denilmiştir;

"Çar'a müracaat etmeliyiz. Bugün Türkiye büyük ve önemli bir kısmını kaybetmiş bir halde olarak onun ayaklarının altında bulunuyor. Asya kısmına bizim sahip olmağa çalışmamız lazımdır. Türkiye o kısmında kalsa bile, bundan sonra Rusya'nın muti bir tabii olacaktır. Herhalde Rusya'nın himayesine muhtacdır. Daima onun teveccüh ve muhabbetini celbe, bugün olmasa bile çok geç kalmayacak bir gün, meydana çıkacak olan Türkiye'nin Asya meselesi ortaya konulacağı zamanda, memleketimizdeki hissemize sahip olmak için şimdiden Ermeni meselesini çıkarmaya çalışmalıyız".⁸

Ermenilerin İngiltere ve Rusya tarafından kullanılmaları ve padişaha suikast düzenleyecek kadar ileri gitmeleri, on dokuzuncu asrın ikinci yarısından itibaren başlamıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra 3 Mart 1878'de Rusya ile imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nda kendilerine vaat edilen bağımsızlığı elde edememişlerse de milletlerarası bir anlaşmaya dâhil olma şansını yakalamışlardır.⁹ İngiltere, Rusya'nın bu antlaşma ile Ermenileri kullanarak Osmanlı topraklarının güneyine sarkmaya ve Hindistan güzergâhına yaklaşmaya başladığını gö-

(3) Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, İstanbul, 2010, s.140.

(4) Bkz. Serdar Törehan, "Milli Mücadelede Bitlis," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XII, Sayı 35, Temmuz 1996.

(5) İtalyan gazeteci Oriana Fallaci (29 Haziran 1929-15 Eylül 2006), İngiliz başbakan Winston Churchill ile arasında geçen mülakatın bir yerinde şu soruyu sormuştur; "Hind Okyanusu'nda ve Hindistan'da birçok sömürge devleti kurduğumuz halde niçin yeni başınızdaki İrlanda'da bunu başaramadınız?" Churchill'in bu soruya cevabı, sinisi ve görünmez İngiliz siyasetinin gerçek yüzünü ortaya koymuştur. Churchill'e verdiği cevapta; "Bu iş için mutlaka iki unsura ihtiyacımız olmuştur. Bunlardan biri % 80 cabil millet ve diğeri de idareye hâkim olacak % 20 bain ekalliyetler. Bunlardan ikincisi İrlanda'da olmadığı için orada başarılı olmadık" demiştir. Osmanlı Devleti ve İran'ın hâkim olduğu coğrafyada, yani kuzeyde Afganistan'dan Arap Yarımadası'nın güneyine kadar olan coğrafyada bu yöntem uygulanmış, her iki devletin geri çekildiği bölgelerde İngilizler tarafından kurulan idarelerin başına ekalliyetler getirilmiştir.

(6) Esat Uras, *Tarihçe Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1987, s.202.

(7) Uras, a.g.e., s.203-205.

(8) Uras, a.g.e., s.207.

(9) Nejat Göyünç, *Türkler ve Ermeniler*, Haz. Kemal Çiçek, Yeni Türkiye, Ankara, 2005, s.82.

rünce, 30 Mayıs 1878'de Londra'da Rusya ile gizli bir anlaşma imzalamış,¹⁰ Avusturya'nın onayını aldıktan sonra Osmanlı topraklarını paylaşma esasına dayanan Berlin Kongresi'ni gündeme getirmiştir. İngiltere, 13 Temmuz 1878'de toplanan Berlin Kongresi'nde Rusya ve diğer Avrupa devletlerini saf dışı ederek Osmanlı Devleti'ndeki Ermenileri kullanma hakkını kendi uhdesine almıştır. Kongre sonunda imzalanan anlaşmanın 61. maddesini Ermenilere ayırarak Osmanlı Devleti'ne doğrudan müdahaleye başlamıştır. Ermenilerin yaşadığı topraklarda ıslahat yapılmasının istenmesiyle iç unsurların merkeze karşı kıskırtılması dönemine girilmiştir. 13 Temmuz 1878'de imzalanan antlaşmasının 61. maddesine, yaşadıkları yerlerde ıslahat yapılması ibaresi konulmuştur.¹¹ Ermeniler, bundan sonra çeşitli adlarla dernekler ve partiler kurmaya başladıkları görülmektedir.¹² 1860'da "Hayırsever Ermeni Cemiyeti" ve "Ermeni Vatanperverler Cemiyeti" adı altında iki cemiyet kurulmuştur. Bunların amacı, Ermenilerin ihtiyaçlarını karşılayacak idari düzenlemeler yapılması ve kendi kendilerini yönetmelerini sağlayacak haklar elde etmek olmuştur.¹³ Ancak bu cemiyetler gerçekte bir ihtilal örgütü gibi çalışmışlardır. 1870-1880 yılları arasında Van'da "Araratlı," "İttihad," "Halas" ve "Kara Haç," Muş'ta "Okul Sevenler" ve Erzurum'da "Milliyetçi Kadımlar" ve "Anavatan Müdafileri" adlarını verdikleri cemiyetler meydana getirmişlerdir. Kurulan Ermeni cemiyetleri kültür ve eğitim faaliyeti yaptıkları propagandasını işlemişlerdir. Bu komiteler önce ülke dışında kurulmuş, ardından Osmanlı şehirlerinde şubeler açmışlardır. Bu komitelerin içerisinde yer alan Hınçak ve Taşnak komiteleri katliamlarda öne çıkmışlardır.¹⁴

Osmanlı sınırları içerisindeki Ermeni terörünü 1887'de Avedis Nazarbek ve eşi Marian Vardaniyan'ın kurduğu Hınçak Komitesi, 1890'da kurulan Ermeni İhtilal Cemiyetleri Birliği (Taşnaksutyun) ve Atina'da kurulan Hınçak İhtilal Partisi yönlendirmiştir. 1896'da siyasi suçlardan dolayı tutuklan-

mış olan Ermenilere af getirilmişse de batılı destekçiler bundan memnun olmamış, sözde bağımsızlık taleplerini gündeme getirmişlerdir.¹⁵

Ermeniler, batılı devletlerin tahrikiyle 1880-1894 yılları arasında yoğun bir şekilde ıslahat taleplerinde bulunmuşlardır. 1894-1896 yılları arasında Zeytûn, Trabzon, Erzurum, Sivas ve Diyarbakır'da terör hareketlerini arttırarak devleti ayrıcalık vermeye zorlamışlardır. 28 Ocak 1912'de Meclis-i Vükelâ'ya muhtıra verecek kadar ileri gitmişlerdir. İstanbul mebusu Zohrab, Erzurum mebusu Vartkes ve Pasdırmacıyan, Van mebusu Papasyan, Sivas mebusu Dagavayan, Muş mebusu Kegam, Kozan mebusu Hamparsum, Tekfûrdağı mebusu Agop Boyacıyan, İstanbul mebusu Hallacyan ve Halep mebusu Artin tarafından müştereken ve Zohrab Efendi tarafından münferiden iki kıt'a muhtıra verilmiştir. Bir yandan da ıslahat istedikleri doğu illerinde terör faaliyetlerini arttırmışlardır.¹⁶

27 Ekim 1892'de sadrazam ve yaver-i ekrem imzasıyla Sadaret Dairesi Amedi Divanı'nda çıkan 697 numaralı resmi yazıda bu hususta şöyle denilmiştir; *İngiltere Büyükelçiliği Baştercümanı Sör Sandison bugün Babiâli'de yanıma gelerek, büyükelçinin Ermenilerin yerleşik olduğu vilayetlerde ıslahat vb. düzenlemeler yapılmasına dair kendinden önceki elçiler gibi, Osmanlı Hükümeti'ne ara sıra tebliğler yapılması düşüncesinde olmadığını, ancak bu gibi hususlar için Avam Kamarası'nda sorulması muhtemel sorulara ikna edici cevap verilmesi konusunda İngiltere Hükümeti'nin güçlendirilmesinin Osmanlı Hükümeti'nin çıkarlarına uyacağını belirtmiştir. Ayrıca*

- (10) Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, Ankara, 1994, s. XV.
- (11) Ercüment Kuran, "Ermeni Meselesinin Milletler Arası Boyutu," (Ed. Hasan Celal Güzel), *Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara, 2000, s.108.
- (12) Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tébîr Olayı*, Ankara, 1990, s.24.
- (13) Yavuz Yılmaz, *Mondros Mütarekesinden Kurtuluşa Kars ve Civarında Ermeni Tedbîhi (30 Ekim 1918- 30 Ekim 1920)* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars, 2006, s.5.
- (14) Y. Yılmaz, *a.g.e.*, s.6.
- (15) H. Nazım Paşa, *a.g.e.*, s.XVI.
- (16) BA. MV. 161/22, Zabıtname: 895; BA. A. MKT. MHM. 611/13.

*Sandison Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerinde bazı memurların çalışkan görünmek ve sakıncalı evrak bulmak düşüncesiyle antlaşmalara aykırı olarak bir takım misyonerlerin elbise ve evlerini aramak çabasında olduklarını, bu gibi durumların ortaya çıkmasının Avam Kamarası'nda sorular yöneltilmesine yol açacağını ve mahallî memurlar tarafından bu konuda antlaşma hükümlerine özen gösterilmesinin devletin menfaatlerine uygun olacağını ifade etmiştir. Bu çerçevede, bahsedilen vilayetlerin valilikleri ile Zaptiye Nezareti'ne antlaşmalara aykırı durumların oluşmasına meydan verilmemesi hususunda gerekli uyarıların yapılması arz olunur.*¹⁷

Ermeni Meselesi, İngiltere başta olmak üzere batılı emperyalist devletler tarafından dünya kamuoyuna kasıtlı olarak Türk-Ermeni meselesi olarak yansıtılmıştır. Böylece Ermeni meselesinin ortaya çıkmasında birinci derecede rol oynayan sebepler gözden kaçırılmak istenmiştir. Konu daima tek taraflı ve dar bir açıdan mütalâa edilerek, Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'nin işlerine karışmaları, dünya kamuoyu nazarında tasvip edilebilir bir hareket şekline sokulmuştur.¹⁸ Oysa Ermeni Meselesi'nin bir Türk-Ermeni meselesi olmadığı, bu hadisenin birçok sebeplerinin bulunduğu ve bu sebeplerin arkasında da başta İngiltere, Rusya, Fransa, Amerika gibi devletlerin olduğu bir gerçektir. Ermeni olaylarının sebeplerini batılı devletler ile onlara alet olan Ermeni teşkilât ve komite mensuplarında, ruhanî görevlerini terk edip dünyevî işlere ve siyasî meselelere karışmaya hatta teşkilâtları yönlendirip teçhiz etmeğe başlayan Ermeni ve yabancı din adamlarında aramak gerekmektedir.¹⁹

İngiltere'nin girişimiyle sürekli gündemde tutulan Ermeni Meselesi'ne dinî bir hüviyet kazandırılmaya çalışılarak konu Şark Meselesi içerisinde ele alınmaya başlanmıştır. Böylece emperyalist bir strateji belirlenmiş ve Osmanlı Devleti'nin parçalanması için suni olarak üretilen yöntemin adı olmuştur.²⁰ Bu yöntemde dürüst olmayan bir yol izlenmiş, devletin sınırları içerisinde olaylar çıkartılmak

suretiyle Ermenilerin katledildiği söylenmeye başlanmıştır.²¹ Ermeni komite ve çetelerine silah sağlanarak Bitlis, Van, Muş, Diyarbakır, Elazığ, Erzurum ve Sivas'ta olay çıkartmaları istenmiş, olayların sona ermesinden sonra ise Ermenilerin öldürüldüğü safsatası gazetelere servis edilmiştir. Bu görev Times, Pall Mall Gazette ve Daily News gibi gazetelere verilmiştir.²² Bu gazetelerde çıkan haberlerde, Ermenilerin Bitlis ve Muş da dâhil doğu vilayetlerinde çoğunlukta oldukları iddia edilmiştir. İngiltere, bu yalan iddialarla kalmayarak bölgede Ermeni nüfusunu fazla göstermek ve Ermeni kiliseleriyle görüşmek için gezgin adı altındaki görevlisi Lynch'i bölgeye göndermiştir. Bununla ilgili olarak 22 Kasım 1893'te Van'dan Bitlis'e gönderilen telgrafta;

“... “Bitlis'e doğru yola çıktıkları bildirilen İngiliz gezginlerinden Mister Lynch ve arkadaşlarının vilayet sınırlarından çıkıncaya kadar bütün hareketlerini dikkatlice izlemek üzere yanlarına koruma adı altında özel bir görevli katıldığı gibi her nereye uğrarlar ise birlikte bulunarak adı geçen durum ve davranışlarının kontrolden uzak tutulmaması gereği yolları üzerinde bulunan Gevaş Kaymakamlığı'na yazılmıştı. Kendisinden şimdi aldığım bir bilgi yazısında adı geçen gezginin her nereye uğradıysa Ermeni nüfusunun miktarını araştırıp incelediği ve her yerin harita ve fotoğraflarını aldığı, hatta Abtamar'a uğrayarak katogikos ile iki defa gizlice saatlerce görüşme yaptığı anlaşılmıştır. Adı geçen gezgin ve arkadaşları kesinlikle dikkat edilmesi gereken sakıncalı kişiler olduklarından gereğinin yapılmasını arz ederim efendi” denilerek uyarı yapılmıştır.²³

(17) BA. Y. A. HUS, 266/44.

(18) Bayram Kodaman, *Şark Meselesi İşığı Altında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, İstanbul, 1983, s.161.

(19) Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tebcir Olayı*, Ankara, 1990, s.24.

(20) Bayram Kodaman, “Ermeni Meselesi'nin Doğuş Sebepleri.” *Türk Kültürü*, Sayı: 219, Mart-Nisan 1981, s.240-249. Şark Meselesi için bkz. Cevdet Küçük, “Şark Meselesi Hakkında Önemli Bir Vesika,” *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı: XXXII, Mart 1979, s.607-638.

(21) İngiltere, bu tarz siyasetini Osmanlı Devleti'nin Basra Körfezi, Filistin ve Arapların yaşadıkları bölgelerde de uygulayarak buraların elden çıkmasını sağlamıştır. Bkz. Zekeriya Kurşun, *Basra Körfezi'nde Osmanlı İngiliz Çekişmesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004; Zekeriya Kurşun, *Necid ve Absa'da Osmanlı Hâkimiyeti*, Ankara, 1998.

(22) H. Nazım Paşa, a.g.e., s.2.

(23) BA. Y. MİT, 87/67.

İngiliz görevli Lynch'in Bitlis'te Ermeni nüfusunu fazla göstermek için yaptığı tespitin doğru olmadığı ve kasıtlı yapıldığı daha sonra yapılan resmi sayımlarla anlaşılmıştır. 3 Kasım 1916'da mutasarrıf vekili Cemal tarafından Efrad-ı Gayr-ı Müslime'ye ait hazırlanan cetvelde Bitlis merkezinde yerli Ermenilerden zükûr, inâs ve çocuk sayısı 15 olarak hesaplanmıştır. İhtida etmek suretiyle 15 kadın merkezde kalmıştır. Bunların merkez kazaya bağlı Holonik ve Şetek Nahiyesi'nin Şin karyelerinde bulunduğu ve hadiseyi müteakip Bitlis, Nurşin, Merküük, Tuğ, Hartukoh, Karaboy, Mezra, Kerp, Avzut ve Mozek karyelerinden getirildikleri ve çocuklardan on biri zükûr, dördünün inâs olduğu mahallerinden bildirilmiştir. Cetvelde gösterilen Bitlis, Siirt, Sason, Garzan, Hizan, Mutki, Şirvan, Erüh ve Şırnak'ta toplam 1.577 Ermeni sayılmıştır. 158 kişi erkek, 151 kadın ve 41 zükûr, inâs ve çocuk olarak tespit edilmiştir. Yabancı Ermenilerden kadın, erkek ve çocuk olarak toplam 18 kişi sayılmıştır. Katolik ve Protestan olarak kalanların sayısı ise 53 olarak sayılmıştır. İhtida suretiyle bölgede kalanlardan 586 erkek ve 568'i de kadın olarak tespit edilmiştir.²⁴

9 Temmuz 1915'te Cenevre Başşehbenderliği'nden Hariciye Nezareti'ne 131-1257 numara ile gönderilen yazıda, Ermenilerin yalan ve taraflı olarak "*Romand Gazetesi*" aracılığıyla beyanatta buldukları bildirilmiştir. Yazıda Ermenilerin katledildiğine dair yalan haberlerin tekdir edildiği, tekdiribnâmenin bir suretinin Berlin'de Ajans Volf'a gönderildiği kaydedilmiştir.²⁵

İngiltere, I. Dünya Savaşı öncesinde kullanabileceği manevra alanlarını oluştururken etnik unsurları sürekli kullanmıştır. Osmanlı topraklarının stratejik olarak önem arz eden Ortadoğu kısmında ve Hindistan güzergâhına yakın olan yerlerde yani Sağlık Kemerine dâhil ettiği alanlarda etnik unsurları elde etme yoluna gitmiştir.²⁶ Sağlık Kemerinin en kuzey ucunda bulunan Afgan aşiretlerini, merkez ittihaz edilen Irak'taki aşiretleri, Anadolu'nun doğusunda ve İran'ın

kuzeyindeki Kürt, Ermeni ve diğer etnik unsurları elde ederek bugünkü Arabistan Yarımadası ve neticede Mısır'a kadar çemberi genişletmiştir. Sömürgecilik siyaseti yürüttüğü Osmanlı topraklarının Irak ve Doğu Anadolu kısmında Ermenilerin Müslüman ahaliye karşı silahlı terör hareketlerine girişmelerin de fiili rol oynamıştır.²⁷

Bu çalışmadaki amacımız, Bitlis Vilayeti'nde yaşayan Ermeni teb'anının I. Dünya Savaşı sırasında bölgenin Rus işgaline uğramasıyla birlikte Müslüman halka karşı giriştikleri katliamları, Rusya ve diğer batılı devletlerin bu katliamlarda Ermenileri nasıl teşvik ettiklerini ortaya koymaktır. Bitlis Vilayeti'ndeki Ermeni katliamları ve katliamlara yardım eden batılı devletlerin faaliyetlerini Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Hariciye ve Dâhiliye Nezareti, Yıldız Sarayı Mütenevvi Maruzat, Sadaret Hususi, Meclis-i Vükelâ Mazbataları ve Zaptiye Nezareti belgeleri doğrultusunda vermeye çalıştık.

5

Bitlis Vilayetinde Ermeni Mezalimi ve Batılı Devletlerin Rolü

On dokuzuncu asrın son yarısından itibaren Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin düşman unsurlar haline getirilmesini sağlayan batılı devletlerin başvurduğu yöntemlerin başında yalan ve iftira içeren neşriyat olmuştur. Ermenilerin doğuda baskı ve zulme maruz kaldıkları iddia edilerek gazetelere yalan haberler verilmiştir.²⁸ Bu konuda yalan haberlerin en çok neşredildiği merkez Londra olmuştur. Osmanlı Devleti, bu tür iddiaların maksatlı olduğunu bildiği halde yine de sözü edilen yerlerde tahkikat yaptırmış ve sonuçları gerekli yerlere bildirmiştir. Buna rağmen aynı neviden haberlerin neşredilmesi

(24) BA. DH. EUM. 2. Şb, 74/37-1.

(25) BOA. HR. SYS, 2879/38-1.

(26) Esat Uras, *Tarichte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1987, s.202.

(27) BA. HR. SYS. 2751/19, 20; BA. HR. SYS. 2752/1; BA. HR. SYS. 2753/1; BA. HR. SYS. 2748/2; BA. HR. SYS. 2749/1; BA. HR. SYS. 2750/1.

(28) Ercüment Kuran, "Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu", *Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara, 2006, s.112.

devam etmiştir. Dâhiliye Nezareti'nin 1463 numaralı ve 19 Kasım 1913 tarihli yazısında, Anadolu'nun doğu vilayetlerinde vuku bulduğu iddia olunan cinayet haberlerinin Londra matbuatında çıktığı bildirilerek, daha önce Bitlis için iddia olunan olayların vuku bulmadığının tespit edildiği bildirilmiştir. Ayrıca Avrupalı devletlerin ısrarla iftira içeren haberlere devam ettikleri, bölgedeki Kopas, Mirmahi, Kiravili isimli Ermeni eşkıyasının yaptıklarını görmezden geldikleri bildirilmiştir.²⁹ Bu yazıdan üç gün sonra yani 22 Kasım 1913'te Hariciye Nezareti'ne gönderilen başka bir yazıda, Anadolu'nun doğusunda Ermenilerin öldürüldüğü iddia olunan Bitlis ve Erzurum'da alınan cevaplardan böyle bir olayın meydana gelmediğinin bildirildiği ve Avrupa'nın su-i fikr meydana getirmeye çalıştığı kaydedilmiştir.³⁰

21 Ekim 1892 tarihli bir belgede, İstanbul'dan Bitlis'e kadar yol tezkiresi olmaksızın gelmiş bulunan Kaspar adlı bir Ermeni, şüphe üzerine sorguya alınmış ve adı geçen şahıs bu muameleden dolayı paniğe kapıldığından soruşturmanın derinleştirildiği kaydedilmiştir. Kendisinin İstanbul'da Samatya, Kumkapı, Yedikule ve Silivrikapı'da amelelik yaptığını ve şimdi de memleketi olan Van dâhilindeki Karçıvan'a³¹ gitmek üzere döndüğünü söylemiştir. Kaspar'ın sözlerindeki tutarsızlıkları ve bazı ifadelerinden ötürü bir hareketi veya işlediği bir suç üzerine firar etmiş olabileceği düşüncesiyle bizzat sorgulanmaya başlanmıştır. Başlangıçta bir hayli tereddüt göstermiş ve hiçbir bilgisi olmadığında ısrar etmişse de kendisine teminat verilmesi durumunda kaçış sebebini ve önemli bir diğer konuyu söyleyeceğini ifade etmiştir. Kendisine teminat verilerek zabta geçirilen ifadesinde şöyle denilmiştir;

“İstanbul'da firarından önceki son gece saat 02.00'de Kumkapı açıklarında duran Pake adlı İngiliz vapurundan üzerleri muşamba ile örtülü bir takım sandıklar çıkartıldığını, bu sırada Samatya'da Mikailo Anji (Kalanis) adında bir kişinin kendisini çağırarak iki sandık

teslim edip bunları Kumkapı'da Ermeni Patrikhanesi tarafına götürmesini ve orada kendisini karşılayacak adama vermesini tenbih ettiğini, bu şekilde taşırken Patrikhane görevlilerinden Moşih adlı şahsın sandıkları kendisinin elinden aldığı, sandığın birisi kırık olduğundan içinde görünen bir takım fitil vb. şeylerin ne olduğunu sorduğunda bunların dinamit olduğunu ve bir tarafa haber verirse kendisi için iyi olmayacağı yolunda tehdit edildiğini ve dinamiti naklettiği için sonradan korkarak kaçtığını”.

Bitlis Valisi Tahsin Bey, bu dinamitin nereye götürüldüğü, nerede saklandığı, böyle daha başka sandıklar olup olmadığı ve bu durumu başka kimlerin bildiği hususunda sorgulamaya devam edildiğini bildirilmiştir. Ayrıca ortaya çıkacak diğer konuların da arz edileceğini, Kaspar'ın zabta geçirilmiş olan bu ifadesinin önemli görüldüğü için arz edildiğini söylemiştir.³² Ermenilerin kışkırtılması sistemli bir şekilde Londra, Paris, St. Petersburg ve Washington tarafından yürütülmüştür. 22 Ağustos 1893'te Sadrazam ve Yaver-i Ekrem Cevad imzasıyla Bitlis'e gönderilen yazıda;

“Ermeni kışkırtıcılarından olup geçende Bitlis vilayetinde yakalanan Mibran Damatyan'ın sorgusunda Londra'daki Ermeni Komitesi'nin Mösyö Gladstone ve James Bryce'in himayeleri altında bulunduğunu açıkladığına dair adı geçen valiliğin telgrafı Padişah'a sunulmak üzere arz edilmiştir”. Başka bir yazıda ise *“Mibran Damatyan'ın sorgusunda Londra'daki Ermeni Komitesi'nin Gladstone ve James Bryce'in himayeleri altında bulunduğunu açıkladığı arz olunur”* denilmiştir.³³

Hariciye Nezareti Umûr-u Siyasiye Müdürüyet-i Umûmiyyesi'nin Londra sefiri Tevfik Paşa'ya gönderdiği 14015/1042 numaralı ve 24 Ocak 1914 tarihli resmi yazısında, İngiltere başta olmak üzere Avrupalı devlet-

(29) BA. HR. SYS. 84/83-3.

(30) BA. HR. SYS. 84/83-4.

(31) Karçıvan, günümüzde Karçıkanvanik adıyla Bitlis'in Tatvan ilçesindedir.

(32) BA. Y. PRK. UM, 25/55.

(33) BA. Y. A. HUS, 279/54.

lerin kasıtlı olarak Bitlis ve Erzurum’da yaşayan Ermenilere kötü davranıldığını iddia ettikleri, ancak yapılan tahkikatta böyle olayların meydana gelmediği bildirilmiştir. Londra sefirine gönderilen resmi yazıda aynen şöyle denilmiştir;

“Londra Sefiri übbebetlü devletlü Tevfik Paşa hazretlerine 18 Eylül sene 1913 târîbli ve 390 numuralı şukka-i senâverîye zeyldir. Anadolu’nun cibet-i şarkiyyesindeki vilâyâtta vukû’i iddiâ olunan cerâ’im hakkındaki tabkîkât ve ta’kîbât netâyicini hâvî Erzurum ve Bitlis vilâyetlerinden alınan cevâblara göre tanzîm olunan varakanın da gönderildiğine ve mubâberât-ı câriyyeye nazaran evvelce mevzû-ı bahs olan cedvelde mûnderic vekâyi ve hâdisâtдан bazısının vilâyât-ı Osmâniyye asâyişi hakkında Avrupaca sâ-i fikir busûle getirilmek maksadıyla tertîb ve tasnî edilmiş ibbârât-ı kâzibeden ve bir kısmının da hiçbir unsura karşı fir-i taarruz tazammun etmeyen cerâim-i âdiyyeden ibâret olduğu ve havâl-i mezbûrede beyne’l-anâsır müceb-i ihtilâf olacak ahvâl-i asâyiş-i şikenânenin mevcûd olmadığı anlaşılmakta bulunduğu ve maa-hâzâ ahîren tasdik-i âliye iktirân eden kânûn-ı muvakkat mücebince sarfına me’zûniyet verilen tahsîsâtla vilâyât-ı mezkûre jandarma mürettebâtı tezyîd ve tensik olunarak emniyet ve asâyişin bir kat daha te’mîn ve istikrârı kaviyyen memûl olduğundan bu cibetlerin ve Londra matbûâtına vürûd eden ibbârât-ı ma’lûmenin sûret-i münâsibede tavzîh ve tashîhi lüzûmuna dâir Dâbiliye Nezâret-i Celîlesi’nden bâ tezkire-i sâmiyye tesyîr edilen tezkiresi ile melfûfunun sûretleri leffen irsâl olundu”.³⁴

İngiliz subaylar Ermeni çetelerine silah sağlamakla kalmayıp bizzat başlarında bulunup idare etmişlerdir. 10 Haziran 1919’da Bitlis Vilayeti’ne gönderilen çok acil yazıda, İngiliz subayların Kafkaslardan topladıkları silahlı Ermenileri sınırımıza doğru getirdikleri Harbiye ve Dâhiliye Nezareti tarafından rapor edildiği bildirilmiş, Müslüman nüfusun meskûn olduğu yerlerde Ermenilerin yapacakları katliamlara karşı önlem alınması emredilmiştir.³⁵ Babîâlî, İngiltere’nin Ermenileri

aleni olarak teşvik etmesine rağmen buna inanmak istememiştir. Bitlis Vilayeti’ne gönderilen yazılarda bu husus açıkça belirtilmiştir. Dâhiliye Nezareti, 31 Ağustos 1919’da ve 7665 numaralı “Gâyet Müste’celdir” ibaresiyle Bitlis Vilayeti’ne gönderdiği yazıda; “Cevâb-ı 30 Ağustos, sene 1335. Ermenilerin tecâvüzü keyfiyyeti muhtâc-ı tabkîk ve teyîddir. İngilizlerin bunlara muâveneti rivâyeti ise pek şühhelidir. Binâen-âlâ-zâlik bu bâbda tabkîkât-ı âcile ve mükemmele icrâsı lâ-büddür. Hâsıl olacak netâyice göre icâb ider ise İngiltere Sefâreti nezdinde teşebbüsât-ı siyâsiyye icrâsı tabîddir” denilmiştir.³⁶

İngiltere’nin Ermeni terörünü teşvik etmesi ile ilgili olarak o dönemde çok sayıda belge kayıt altına alınmıştır. Bu belgelerden 28 Ağustos 1919 tarihli ve Dâhiliye Nezareti Özel Kaleminden Bitlis Vilayeti’ne gönderilen 7620 numaralı acil şifrede, İngiltere’nin Irak taraflarında organize ettiği silahlı Ermenilerin Bitlis’e kadar gelmelerinin sağlandığı bildirilmiştir. Zaho’da toplanan bir Ermeni çetesinin İngilizlerle birlikte hududu geçerek köyleri, camileri uçaklarla tahrip ve masum bir takım kadın ve çocuğu itlâf ettikleri, Şırnak Aşireti Reisi Abdurrahman imzasıyla Şırnak’tan çekilen bir telgrafnâmede beyan edilmiştir. Telgrafta, halkın işe karıştırılmasının müdâhale-i ecnebiyye sebep olacağından ahaliden olan Müslümanlar ile Ermeniler arasında çarpışmayı meydana getirmeye çalışan çetenin kuvve-i askeriye ile defedilmesi istenmiştir. XV. Kolordu Kumandanlığı’na da Harbiye Nezâreti’nden bu yolda tebligat yapılmıştır. Halkın kesinlikle işe karıştırılmadan askerler vasıtasıyla Ermeni çetelerin etkisiz hale getirilmesi istenmiştir.³⁷

Bitlis’te Ermenilerin Müslüman ahaliyi katletmelerinde İngilizler gibi Fransızların da büyük rolü olmuştur. 28 Ağustos 1902’de Van Valisi Tahir Bey’den Bitlis Vilayeti’ne gönderilen gizli ibareli telgrafta, Fransa’da bulunan

(34) BA. HR. SYS. 84/83-1a.

(35) BA. DH. ŞFR. 100/77.

(36) BA. DH. ŞFR. 102/334.

(37) BA. DH. ŞFR. 102/302.

Ermenilerin Fransa Dışişleri Bakanı'nın huzuruna çıkarak İngiltere gibi Fransa hükümetinin de Bitlis'te bir konsolos bulundurmasını rica etmişlerdir. Fransız dışişleri bunun üzerine, Musul konsolos memurunun Siirt, Bitlis ve Muş'a uğrayarak Van'a kadar bir seyahatte bulunma emrini vermiştir.³⁸

26 Kasım 1919 tarihli Meclis-i Vükelâ Müzakkerâtı'na mahsus 563 numaralı telgrafta, Fransızların güneyde işgallerde kullanmak için dışarıdan silahlı Ermeni getirttikleri ve bunların Bitlis'teki Ermenilerle irtibatının sağlandığı bildirilerek muhaberatın önlenmesi istenmiştir. Adı geçen telgrafta belirtilen durum dikkat çekici görüldüğünden, söz konusu vilayetlerin haberleşmesine sansür konularak, Ermenilerin asayiş bozucu davranışlarına karşı gerekli dikkatin gösterilmesi ve tedbirin alınmasının Dâhiliye ve Harbiye Nezaretlerine bildirilmesine karar verilmiştir.³⁹

8 Rusya'nın Bitlis'teki Müslüman ahalinin katledilmesinde büyük payı olmuştur. Bitlis'in Rus işgaline uğraması Ermenileri cesaretlendirmiştir.⁴⁰ 1915 Temmuz ortalarında Rusların Bitlis sınırına kadar gelmeleri üzerine halkın çoğu göç etmiş ve büyük bir kısmı bir daha geri dönmemiştir. Günlerce Bitlis boğazını aşmayı deneyen General Abasiyef komutasındaki Rus birlikleri şehre giremeyeceklerini anlayınca, bir hileye başvurmuşlardır. Beyaz elbiseler giymiş Ermeni ve Rus askerleri gece karanlığından faydalanarak Güzeldere Yaylası'ndan Dideban Dağı'na çıkmış ve orada gözetleme kulesinden, Rusların hareketlerini şehirdeki asker ve halka ateş yakarak duyurmakta olan 16 Türk askerini şehit etmişlerdir. Rusların bu askerleri öldürmesiyle şehre haber verecek kimse kalmadığından 3 Mart 1916 tarihinde sabah saat 5.30'da şehir Ruslar tarafından kolayca işgal edilmiştir. Bu işgal üzerine 40.000 nüfuslu Bitlis halkının büyük bir çoğunluğu 6 metreye yakın kar kalınlığına rağmen güneye doğru göçe başlamış, Mart 1916'da gerçekleşen bu göç sırasında büyük bir kısmı telef

olmuştur.⁴¹ Halk, yanlarında götürdüğü körpe çocukları taşıyamayınca 1-5 yaş arasındaki bütün çocukları köprü altlarına bırakarak kaçmışlardır. Sadece Deliklitaş'tan Duhan Deresi'ne kadar bırakılan çocukların sayısı 1000'i aşmıştır.

Bitlis'in Rus işgaline girmesinden sonra Ermeni çetelerinin silahlı saldırılarına uğramış, Kafkaslar ve Rusya'dan silahlı çetelerin şehre girişi sağlanmıştır.⁴² Bu konuda Dâhiliye Nezâreti'nin 5 Ocak 1916'da Emniyeti Umumiyye Müdüriyeti'ne gönderdiği yazıda; "*Rusya Hükûmeti'nin Kafkasyalı bazı Ermenilere Müslüman pasaportu vererek Memâlik-i Osmâniye'ye göndermek teşebbüsünde bulunduğu haber alınıyor. Ba'd- ezîn Rusya'dan gelenlerin Müslüman olup olmadıklarının ve ahvâl ve harekâtının sûret-i ciddiye tedkik ve tabkikiyle mecbûlül-hüvviye ve Ermeni oldukları tebeyyün eden eşhâsın sakhte pasaportlarla Memâlik-i Osmâniy'e dubûllerine meydan verilmemesi emredilmiştir.*"⁴³ 6 Haziran 1917'de aynı nezaretin 1459 numaralı gizli yazısında, Kürtçe bilen Ermenilerden bazı eşhâsın külliyetli altın akçe ile Anadolu'ya geçmek üzere Rus hududuna gönderilecekleri istihbaratı alınmıştır.⁴⁴

Bitlis'te Müslüman halka karşı tertiplenen katliamlar, İngiliz, Rus ve Fransız subayların denetiminde Ermeni komiteleri tarafından organize edilmiştir. Gerek Bitlis'te ve gerekse civar illerden olan Muş, Van ve Erzurum'daki Taşnak ve Hınçak komiteleri şehirde şubeler açarak bizzat olayları yönlendirmişlerdir. Muş'ta oturan ve buradaki Taşnaksutyun Komitesi'ni kuran Karmin isimli Ermeni'nin Bitlis'e giderek aynı faaliyeti burada göstermek istediğine dair Dâhiliye Nezaretî Muhaberat Dairesi'nin 4. şubesi, 21 Mayıs 1910'da gönderdiği bir yazı ile Bitlis

(38) BA. Y. MTV. 233/80.

(39) BA. MV. 217/137.

(40) Hamza Zülfiyar, "Doğru Yazalım Doğru Konuşalım (Diaspora Üzerine)", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Mart 2001/I, S: 591, s.277.

(41) H. Zülfiyar, *a.g.e.*, s.277-278.

(42) H. Zülfiyar, *a.g.e.*, s.278.

(43) BA. DH. ŞFR, 59/222.

(44) BA. DH. ŞFR, 77/47.

Valisi Tahir Paşa'yı uyarmıştır. Yazıda; "*Karmin hakkındaki tabkîkât yalnız Taşnaksutyun Cemiyeti'ne mensûbiyetinden ileri geliyorsa bu cemiyetin beyânnâmesi der-dest-i tasdik bulunduğundan ona göre hareket olunması, başka bir hal ve hareketi varsa muvazzahan bildirilmesi*" istenmiştir.⁴⁵

Ermeni Hınçak Komitesi üyeleri işi daha da ileri götürüp Londra'daki Osmanlı şebkelerine ait mühürleri taklit ederek silahlı Ermeni çete mensuplarını Anadolu'ya göndermişlerdir. Yıldız Sarayı Baş Kitabet Dairesi'ne ait ve 22 Haziran 1908'de Washington sefaretinden gönderilen yazıda şöyle denilmiştir;

"*Hınçakyan Ermeni Komitesi'nden ve erbâb-ı fesâddan olup vaktiyle Dersâdet'de muhtelif matba,alarda mürettiblik ve bi'l-âhire Bitlis'de hakkâklık eden elli yaşlarında kısa boylu kır ve sivri sakallı çiçek bozuğu esmer çehreli Manuk Yemenicîyan ile rüfekâsından ve bâdise-i cinâ'îyye üzerine Dersâdet'den firâr eden matbaa mürettiblerinden Agob Naroft oğlu nâm şahsın Londra'da Saltanat-ı Seniyye şebkender-hâneleri mübr-i resmîlerini taklîd ile Bulgaristan'a irsâl eyledikleri ve bu vâsita ile bir takım Ermeni erbâb-ı fesâdının berren ve bahren Memâlik-i Şâhâne'ye idhâline çalışacakları istibbâr kılındığı Washington Sefâret-i Seniyye-si'nden arz u işâr kılındığından tedâbir ve iktizâ-yı hâlin ifâsıyla bu vâsita ile eşhâs-ı muzır-ra dubûlüne meydân ve imkân bırakılmaması esbâbının istikmâli bâ-irâde-i seniyye-i cenâb-ı Pâdişâhî beyân olunur. Ol bâbda emr-ü fermân hazret-i men lebü'l-emrindir".⁴⁶*

Bitlis'te zuhur eden Ermeni eşkıyasının Rumca, Fransızca ve Ermenice bazı gruplar ile şifreli haberleştikleri, konuşmalarda çok sayıda bombalardan bahsedilerek ihtilal peşinde olduklarının tespit edildiği anlaşılmıştır. 28 Şubat 1915'te ve 1053 no'lu umûm yazıda, Ordu-yu Humayûn Başkumandanlık Vekâleti'nin tebligat-ı mahsusa ile ordulara durumu bildirildiği kaydedilmiştir.⁴⁷ Bitlis Valisi'ne 9 Mart 1915'te Dâhiliye Nazırı Ta-

lat Paşa imzalı gönderilen başka bir yazıda, Ermenilerin bazı mahallerde Kürdlerle birleşerek hükümete karşı hareket etmek ihtimali mevcut olduğundan bahsedilmiş ve gereken tedbirin alınması emredilmiştir.⁴⁸

Bitlis'in işgali esnasında Ermeni çeteleri tarafından Müslüman ahaliye yapılan zulümler hakkında 29 Ağustos 1916'da Mardin Mutasarrıflığı tarafından yapılan tahkikata göre mezalimden kurtulanların ifadelerinde; Ermeni ve Rus çetelerinin, teslim olmak isteyen ahali ve çocukları feci bir şekilde kesip parçaladıkları anlaşılmıştır. Ayrıca köylerde teslim olan ahaliyi katlettikleri, birçok ahaliyi ve çocuğu ekmek yapımında kullanılan ve tandır tabir olunan fırınlarda yaktıkları ve Vanlı komiteci Aremek'in çetesi tarafından yetmiş seksen hanelik bir köy ahalisinin teslim oldukları halde tamamen katledildikleri bildirilmiştir.⁴⁹ Emniyyet-i Umûmiyye Müdiriyyeti'nin Diyarbekir Vilâyeti'ne 213 numara ve 1 Temmuz 1916'da gönderdiği tahrirat suretinde, Bitlis'in işgali sırasında Ermeni çetelerinin Müslüman halka katliam yaptıkları, Mardin Mutasarrıflığı'ndan gönderilen dokuz sayfalık yazı takdim olunmuştur. 6 Haziran 1916'da ve 433 numaralı açıklama yazısıyla tebliğ edilen Dâhiliye Nezâreti'nin Mardin Mutasarrıflığı'ndan gelen telgrafında, Ermeni ve Rus çetelerinin Bitlis'te işledikleri katliamlar şöyle anlatılmıştır; "*Ermeni ve Rus çetelerinin ikâ-ı mezâlîm eylediklerine dâir malûmâtı olduğu bi't-tabkik anlaşılan Bitlis'in Taş Mahallesi'nden olup bâlen mültecî sıfatıyla Savur'da mukîm bakkal esnâfından lede's-su'âl kırk dört-kırk beş yaşlarında olduğunu söyleyen Muhyiddin Efendi ibn-i Hüseyin'in badet-tablîf zabt olunan ifadesidir. Fî 6 Haziran 1916*".

- Rus ve Ermeni çetelerinin nerelerde ve kimlere ne gibi mezâlîm ve taaddiyât ikâ eylediklerine dâir ne malûmât ve meşhûdâtınız varsa muvazzahan beyân ediniz. -1331 senesi şehri

(45) BA. DH. MÜ. 77-2/18-36.

(46) BA. ZB. 31/82-1.

(47) BA. DH. ŞFR, Umum: 1053, 50/127.

(48) BA. DH. ŞFR, 50/210.

(49) BA. HR. SYS. 2872/2, s.117-123.

Şubati'nın evâbirinde bir cuma gecesi ben hânemde iken tahmînen (-) sâat râddelerinde Rus ve Ermeni komiteleri geldi diye şebir dâbilinde bir velvele ve her taraftan şiddetli, fâsılasız silâh sesleri işidilmeğe başladı. Derhâl sokağa çıktım. Hakikaten bu çetelerin dâbil-i şehirde her tarafta katliâm yapmakda olduklarını anladım. Hemmen hâneme dönüp çocuklarımı alarak canlarımızı kurtarmağa teşebbüs etdiğim sırada Bitlis Menzîl Kâtibi Viranşehirli Fâzıl Efendi'yi parça parça ettiklerini gördüm. Oradan yolumuzu tebdîl ile hükûmete doğru giden yoldan kaçmağa şitâb ettik ise de orada da her taraftan yolları tutup rast geldikleri abâlî, çoluk çocuk ve teslim olmak istedikleri hâlde yine her birini kesip fecî, bir sûretde parçaladıklarını gördüm...

- Katlolanlarının alel-esâmî mikdârını söyle.

-Yukarıda ismini arz eylediğim Menzîl Kâtibi Fâzıl Efendi'den mâadâ Bitlis eşrâfından Hacı Şemseddin Efendi'nin mabdûmu Dursun ve Bitlis'in Hersan Mahallesi'nden Hacı Yusufzâde Abdülbâki Efendi ve Hacı Hasanzâde Hacı Mehmed ve Mahmud oğlu Nâdir, Cemâl oğlu Abdürrezzak, Mahmud oğlu Dursun, Receb oğlu Hamid, Bilâl oğlu Cemil, Keferdis Şeybi merbûm Şeyh Mehmed Efendi'nin mabdûmu Şeyh Abdülbâlik Efendi ile Bitlis Jandarma Tabur Kumandanı İsmâil Bey, hânelerinden çıkıp teslim oldukdan sonra bir sûret-i fecî'ada; Taş Mahallesi'nden Muradiye kazâsı Kâdî-i sâbıkı Ahmed Efendi'yi hânesinde esîr-i firâş basta olduğu hâlde ve beşşiresi Bedriye Zaman Hanım, Receb Efendi'nin kerîmesi Perişan, Hâlid Onbaşı'nın zevcesi Leylâ ve mabdûmu Sâlih'i dahi hânelerinde bir sûret-i hûn-rîzânede katletdiklerini gördüm ve anlayabildim. Bu sûretlebazıları teslim oldukdan sonra ve bazıları henüz teslim olunacakları esnâda katlolunanların adedi binlerce ise de öyle telâşlı bir zamanda diğerlerinin kimler olduğunu bi't-tab fark edemedim.

- Bu vekâyia dâir ma'lûmât ve meşbûdâtı olan dahi kimler vardır?

- Birâderim Musa da yanımda idi. Benimle berâber görmüşdü.

- İfâdenizi okuyorum doğru ise tasdik ediniz.

- Evet, doğrudur, tasdik ederim.

Fî 24 Mayıs sene 1332

Müstantik Şuayb Şükrü, Kâim-i makâm Fehmi, Mubbir Bitlis'in Taş Mahallesi'nden olup Savur'da mukîm Bakkal Muhyiddin".⁵⁰

Bitlis'in Hersan Mahallesi'nden olup Ermeni katliamından Mardin'e kaçan Haydar bin İsa'nın 6 Haziran 1916 tarihli ifadesinde, Ermeni zulmünün Bitlis'te ulaştığı korkunç boyutlar gözler önüne serilmiştir. Haydar bin İsa, 1915'te Bitlis merkezine bağlı Yako Köyü'nde yaşadığını ve bir gün şehre doğru yola çıktığında, şehirden çıkan kalabalık halk topluluğuna rastladığını, halka bu işin sebebini sorduğunda ise Ermeni ve Rusların şehre saldırdıklarını öğrendiğini anlatmıştır. Kalabalık içerisinde bulunan Bitlis'in Hersan Mahallesi'nden Ali bin Süleyman'dan, Ermenilerin kardeşleri olan İsmail ve Halid'i öldürdükleri ve hanımlarını götürdüklerini öğrendiğini anlatmıştır. Haydar bin İsa'nın anlattıkları katliamlar bunlarla sınırlı olmamıştır. İfadesinin bir kısmında şunları söylemiştir;

"Mehmed'in oğlu Hâlid'i hâneleri kapısı önünde katl ve zevcesi Minneti bint-i Yakub'u berâberlerinde alıp götürdüklerini ve kâim birâderim Yusuf bin Hacı Ali'yi katl ve urzına tecâvüz etmek üzere halası Mercan bint-i Şâkir'i berâberlerine aldıklarını ve komşum Mazoran Şeybi Şeyh Ahmed'i dahi hânesinde yatak içinde hasta olduğu hâlde kendisini ve zevcesi Şemo ile ismini bilemediğim bir hizmetkârını ve şeyhin ziyâretine gelmiş olan Hersan mahallesinden Receb bin Mustafa'yı bir oda derûmunda ve diğer bir komşum Kılınçzâdelerden Hasan bin İsmâil'i kendisinden fidye-i necât olarak bir hayli parasını aldıktan sonra Hacı Yusufzâde Süleyman'ın hânesi yanında ve oğlu İzzet'i dahi Hacı Nasrullah'ın birâderi Ali ile berâber oldukları hâlde Hacı Nasrullah'ın konağı derûrunda süngü ile katl ve Hacı Nasrullah'ın vâlidesine bir kaç hançer saplayarak cerb ve Ah-

(50) BA. HR. SYS. 2872/2, s.117-123.

lâtlı seksen yaşlarında Nigar nâmında bir kadını dahi hânesinde ve Hersan mahallesinden Tero nâmında bir nefer hasta bulunan familyasını hânesinde ve bâzergân Celozâdelerinden İsmâil oğlu Halil ve komşusu Celoyezâde (?) Ahmed oğlu Mehmed ve birâderi Mikdad'ı dahi Hacı Yusufzâde Süleyman'ın hânesinde her ikisini arka arkaya getirerek bir fişenk ile öldürdüklerini ve Bitlis Müftî-i sâbıkı Şeyh Mehmed Efendi'nin mabdûmu Said Efendi ve amcası altmış yaşını mütecâviz Şeyh Hâfi'yi soğuğun şiddet ve karın kesretine rağmen yalın ayak ve başı açık oldukları hâlde tabammüllerinden fazla olarak eşya vesâire tabmîl ile angarya sûretiyle uzun mesâfelere kadar nakliyâtta istibdâm ettiklerini gördüğünü söyledi. Onun üzerine Bitlis'e gitmeğe cesâret edemediğimden geri avdet etdim. Fî 24 Mayıs sene 1332. Müstantık Şuayb Şükerü, Kâ'im-i makâm Febmi, Mubbir Haydar bin İsa".⁵¹

Bitlis'te Ermeni katliamları ile ilgili çok sayıda tanığın ifadeleri kaydedilmiştir. Bu ifadelerin hepsini çalışmamız içerisinde vermek mümkün olmadığından, bazı ifadelerin sadece konusu verilmiştir. Mesela, Bitlis'e bağlı Kotum Köyü'nden Dervaz bin Şeyho, Ömer bin Mustafa ve Tayyib bin Molla Abdulhamid'in verdikleri ifadelerden, Rus askerlerden cesaret alan Ermenilerin Haziran 1915'te köyü ateşe vermeye geldikleri sırada orayı terk ettikleri, Güzeldere istikametinde giderken Tuğ Köyü'ndeki Ermenilerin saldırısına uğradıkları anlaşılmıştır. Aynı tarihte Bitlis'in Alaman Köyü'nde meydana gelen katliamı anlatan Abdullah bin Resul, köyden kaçarlarken hasta olan Osman oğlu Şemo ile Mustafa bin Tahir'in hanımlarının Ermenilerce yakıldığını söylemiştir. 1915'te Ermenilerin bu türden köy baskınlarından kaçamayan Müslüman ahaliyi topyekün imha ettikleri Bitlis Jandarma Tabur Kumandanlığını yapan Yüzbaşı Ömer Efendi'nin ifadesinden anlaşılmıştır.⁵²

Rusların Bitlis ve Muş'u işgal etmelerinden sonra bu iki şehir arasında ikamet etmekte olan aşiretler de Ermeni katliamı-

na maruz kalmışlardır. Huyut Aşireti reisi Nuh Bey'in ifadesinden anlaşıldığına göre katliam sırasında Dirhas, Kolusık (Kilisik), Tehsmir, Zigak, Varişah (Varthah), Üçtav, Zirket, Nok, Marnik, Kürd, Habuban (Habiban), Avzit (Avzut), Kotni, Pav, Çapkis, Ağdad, Sipannan (Sipanuk), Sospert, Til, Yekmal, Norgah köyleri Ermeniler tarafından yakılmıştır. Aynı şekilde Adilcevaz'ın Armudlu Köyü'nden Haydaranlı aşireti reisi Hüseyin bin Süleyman ile Asyak kabilesi reisi Yüzbaşı Hamza Ağa'nın ifadelerinden, Haydaranlı aşiretinin bulunduğu altı yüz köyün Ermenilerce harabeye çevrildiği anlaşılmıştır. Adilcevaz'ın Kalaiçi Mahallesi'nden Ali bin Derviş, Sadık Çavuş ve Mahmud, verdikleri ifadelerde Ermenilerin Rus Kazak askerleri ile birlikte mahalleyi ateşe verdiklerini anlatmışlardır.⁵³

1916'da Bitlis Vilayeti'ndeki Ermenilerin yaptıkları katliamlar ile ilgili olarak Kızılmescid, Zeydan, Hersan, Taş, Aynülbarid, Avih mahalleleri, Ahlât'ın Ergezen ve Kömüs ve Mahallebaşı, Âdilcevaz kazası, Karçıkan, Yako, Tatargazi ve Patnos karyeleri, Hamtos ve Marmutlu mahalleleri, Azad ve Kerekoğlan karyeleri, Kurubulak, Nâhoşnud ve Mabekor mahalleleri ve Malazgirt'in Şirvanşeyh karyesinden oturanların yeminli ifadelerinden, Rus ve Ermeni çeteleri tarafından işken-ceyle öldürülen, namusları kirletilen, evleri yakılıp, paraları çalınan, malları yağma edilen Müslümanlar ile yakılan ve tahrip edilen cami, medrese, tekke, ziyaretgâh, mektep, resmi daire, köprü, hamam ve depoların isimleri kaydedilmiştir.⁵⁴

16 Şubat 1916'da Bitlis'e bağlı Çukur Nahiyesi'nin Morhi Süfla Köyü'nden Ermeni ve Rus zulmünden kaçabilenlerden üç yüz kadın hariç hepsi kılıç ile katledilmişlerdir. Bitlis'te Kürdleri Ruslara ısındırmakta kullanılan Bedirhâni Aşireti'nden Kâmil'in Çukur'da, Gölbaşı, Ağaçur Kotni, Pan, Çapkis,

(51) BA. HR. SYS. 2872/2, Belge no: 117-123.

(52) BA. HR. SYS. 2872/4, Belge no: 100-113.

(53) BA. HR. SYS. 2872/4, Belge no: 100-113.

(54) BA. HR. SYS. 2872/2, Belge no: 34-55.

Meşkan, Kakito, Müştak, Siz, Zurnaçur, Kisham, Morh-i Ulyâ, Müsürüp, Bizatum, Tah-talı-yı Boyran, Muş'un Martektuk (Mongok) ve civar köylerini tahrip ve ahalsinin Ermenilerle birlikte öldürdüğü kaydedilmiştir. Katliamları Rus Prens Şhafosky de teşvik etmiştir. Mutki tarafına kaçanların büyük bir kısmı ise açlıktan ölmüşlerdir.⁵⁵

Bitlis ve civarında Ermeni ve Rusların Müslüman ahaliye yaptıkları katliamı anlatan tanıkların ifadeleri kayıt altına alınmıştır. Bu kayıtlarda adı geçen bazı ifadeler, katliamın boyutlarını ortaya koymuştur. Arşiv belgelerinde tespit ettiğimiz bazı ifadeler aşağıda verilmiştir.

Kızılmesjid Mahallesi'nden Kalkancı oğlu Osman Ağa, ifadesinde şunları söylemiştir; *"Komiteci Ermeniler tarafından kasığı süngü ile cerbedilmiş, elli sekiz gün hapsedilmiştir. Bir buçuk yaşında oğlu Abdülbâki sâhibsiz sokaklarda kalarak soğukdan incimâd etmiş ve ölmüştür. Hânesinde bulunan her türlü eşya yağma edilmiştir. Yarası iltiyâm buldukdan sonra en müşkil hizmetlerde angarya sûretiyle kullanılmışdır ve on dört lira da parası alınmıştır"*.

Zeydan Mahallesi'nden Pirmuslu oğlu Mustafa Efendi bin Ömer Efendi'nin ifadesi şöyle olmuştur; *"İki ay hapsedilmiş ve hânesi yağma edilerek on üç yaşındaki oğlu Şevket gâib olmuş, hayat ve memâtı mecbûl kalmıştır. On mecidiye ile beş lira ve elli gurus mağûşe parası alınmıştır"*.

Hersan Mahallesi'nden Hurlulu Reşid oğlu Mehmed'in ifadesinde söyledikleri sözler şöyle kaydedilmiştir; *"Vâlidesi elli yaşındaki Nigar nâm kadını kama ile kesmişler. Dayısı oğulları olup kendi hânesinde bulunan Güvey, Hasan, Hüseyin ve Ahmed Ağa nâm kimsenin bu hânedeki kızı masûmeyi kılıç ve kama ile kesmişler. Cenâzeleri köpekler tarafından dağıtılmış, kısmen kemikler bâlen mevcûddur. Mer-kûm Mehmed'in hânesi yağma edilmiş, altmış gün hapsedilerek angaryada kullanılmış ve din ve îmâmî şetmedilerek defâatle darbedilmiştir"*.

Ahlatlı olup Zeydan Mahallesi'nde Kasaboğlu Ahmed'in ifadesi şöyledir; *"On altı yaşında Aslı nâmındaki kızının urzına cellâdâne bir sûrette tecâvüz etmek isteyen Ermenilere karşı, nâmûsunu kemâl-i salâbetle müdâfaa eyleyip geceleyin asâkir-i Osmaniyye nezdine firâr ile tablîs-i hayat ve nâmûs etmeğe teşebbüs eylemiş ise de Ermeniler tarafından alçakcasına katledilmiştir. Kendisi soyulmuştur"*.

Taş Mahallesi'nde İsmâil oğlu Mehmed şöyle ifade vermiştir; *"Doksan yaşındaki pederi İsmâil kılınçla parçalanmış, hânesi yağma edilerek iki ay hapsedilmiştir"*.

Aynülbârid Mahallesi'nden Haso oğlu Bedri'nin ifadesi olayların ulaştığı boyutları ortaya koymuştur. *"On yedi yaşında bâkire kızı Fâtıma'nın cebren bikri izâle edilmiş ve hânesi yağma edilmiştir. Üç mâh hapsedilerek ahîren darb ve işkence ile angaryada kullanılmışdır. Ve dört yüz gurus kesesinden alınmıştır"*.

Avih Mahallesi'nden Mutki Mekteb Muallimi Abdülhakim Efendi bin Molla İsa Efendi'nin ifadesinde şu bilgiler verilmiştir; *"Kama ile kafası cerb edilmiş, gözlerine ağaç sokmak suretiyle sakat edilmiş ve sağ kaburgası darb ile kırılmışdır. Kesesindeki on bir lirasıyla iki sâati alınmıştır"*.

Mahallebaşı civârında Emine binti Musa Ağa'nın ifadesinde Ermeni kadınlarının da katliam yaptıklarını ortaya koymuştur. *"Zevci Bitlis İstînâf Azâ Mülâzımı Şaban Efendi geceleyin Ermeniler tarafından sûret-i fecî'ada katledilmiş, on sekiz beşbirlik, elli adet lira, yüz elli adet baş altunu, dört kemer, dört altın küpe, yirmi sekiz adet yüzlük banknot cebren alınmış ve hânesinde bulunan bütün eşya yağma edilmiş, kızı on beş yaşındaki Nâciye'nin cebren bikri izâle, Emine Hanım'ın pederi Musa şiddetle darbedilerek katl, amucazâdesi Gülperi nâm kadın dahi Ermeni kadınları tarafından darbedilerek katledilmişlerdir. Emine Hamm'ın boğazı kertebatla ip ile kısırdırılmak sûretiyle bir kaç defalar ölümle tehdîd ve darbedilmiştir"*.

(55) BA. HR. SYS. 2872/2, Belge no: 9-11, 17; HR. SYS. 2872/2, Belge no: 92-98.

Taş Mahallesi'nden Âişe binti Abdullah'ın ifadesi şöyle olmuştur; “Zevci Kâmil ve üç aylık çocuğu masûm Şerif ve hânesindeki Rukiyye nâm kadın, kurşunla gâyet fecî bir sûrette katledilmiş ve cenâzeler köpekler tarafından parçalanmıştır. Hânesi yağma ve kendisi sol budadan kurşunla cerbedilmiş ve ceribası el-ân mevcûd bulunmuştur. Beş lira on iki mecidiyesi cebren alınmıştır”.

Taş Mahallesi'nden Münteha binti Monla Abdullah şöyle ifade vermiştir; “Oğlu Fâris cebren hânedan alınıp götürülmüş, hayat ve memâtı mecbûldür. Fâris'in on yaşındaki oğlu Kadir ve on iki yaşındaki Tefik, kurşunla katl ve on yaşındaki Şerif, Ermeniler tarafından duvara vurulup kafası çizmelerle, tüfenk dipçikleriyle ezilmek sûretiyle vahşiyâne bir şekilde katledilmiştir. Dayısı Tâbir'in oğlu Dursun'un zevcesi Mintan ve Zinet nâm kadınların ırzına taarruz edilmiş ve Zinet nâm kadın, defâatle cebren götürülüp fiili şenî icrâ edilmiş ve amcazâdesi Esad dabi kılıçla parça parça edilmiştir. Ve hânesi eşyası kâmilten yağma edilmiş ve her türlü vahşetler bu hâne hakkında irtikâb olunmuştur”.

Zeydan Mahallesi'nde Molla Ali Kadızâde Fâzıl'ın kerimesi Elmaset'in ifadesinde, küçük çocukların Ermeniler tarafından katledildiğini ortaya koymuştur. “Düşmanın şebre dubûlü esnâsında firâr eder iken arkasında bulunan altı yaşında ve Eyyub nâmındaki mahdûmu katledilmiş ve kendisi Ruslar tarafından kaldırılıp Kızılmescid mahallesine getirilmiştir”.

Zeydan Mahallesi'nden Dilber binti Mehmed'in ifadesi şöyledir; “Düşmanın şebre dubûlü esnâda kocası Hakverdi, kurşunla cerbedilmiş ve boğazından kesilmiştir. Düşmanın bin-i istilâsında tablîs-i nefse muktedir olamadıklarından dolayı, Bitlis'de kalıp Rusların ve Ermeni çetelerinin taarruzât ve tecâvüzâtına dâcâr olan abâlî-i İslâmîyye tarafından ifâde edilip maa'l-kasem huzûrumuzda zabtedilen işbu ifâdât tarafımızdan tasdik olunur. Fî 30 Temmuz sene 1332 (12 Ağustos 1916)”.

Hersan Mahallesi'nden Kalalızâde Dursun Efendi'nin ifadesi şöyle kaydedilmiştir; “Pederi seksen yaşındaki Hulefâ-yı Nakşibendiyye'den Haydar Efendi, Ermeniler tarafından kama ile doğranmak sûretiyle şehid edilmiş ve cesedinin bazı parçaları ve bir kolu kanlı elbiseleri içinde bulunmuştur. Hânesindeki eşya kâmilten yağma edilmiştir”.

Avih Mahallesi'nden Cevahir bint-i Fehim'in ifadesinde dört yaşındaki çocukların Ermeniler tarafından öldürüldüğünü ortaya koymuştur. “Sekiz yaşındaki Gülbeyaz ve dört yaşındaki Behiyye namındaki kızlarını kurşunla katl ve mezbûreyi boynundan kurşunla arkasından da süngü ile cerb ve yirmi adet mecidiyesini ve bir adet Serkisof sâatini abzetmişlerdir”.

Hersan Mahallesi'nden Kalalı oğlu Osman bin Yusuf, ifadesinde şunları söylemiştir; “Kızı Medine nâm kadın, Ermeniler tarafından darb ile eser-i darbdan ölmüş ve dâmâdi Hâlid'i ve oğlu Ali'yi boğazından kama ile keserek katl ve hânesi yağma edilmiş ve on dört lirası kesesinden alınmıştır. Ve komşusu bulunan Molla Mehmed'i, oğlu Ziver'i, kızını, kayın vâlidesi Hezar'ı, bacanağı Resul'ü ve hânesinde misâfir bulunan Komaz karyeli İbrâhim'i, kılıç ve kama ile kafaları kesilmek sûretiyle itlâf etmişlerdir. Ve Osman'ın hânesine ilticâ eden Çüküs karyeli Reşid ve karısını, üç kız ve üç erkekden ibâret çocuklarını, yine kılıç ve kama ile katletmişlerdir. Yine Çüküs karyeli olup Hersan mahallesinde Osman'ın komşuluğunda bulunan bir hâneye ilticâ eden Yusuf ve refikasıyla altı çocuğu fecî bir sûrette katl u itlâf edilmiştir”.

Taş Mahallesi'nden Sadık oğlu Polad'ın ifadesi şöyle olmuştur; “Oğlu yedi yaşında Yusuf, refikası Nazlı bint-i Rüstem ve kızları; Nesibe, Hâdiye ve birâderinin haremî Sultan, Ruslarla Ermeni çeteleri tarafından kılıç ve kama ile parçalanmış ve kesesinden yetmiş adet lirası alınmış ve hânesi yağma edilerek hânesi yakılmıştır”.

Hersan Mahallesi'nden Hatibzâde Molla Hamza bin Molla İbrâhim'in ifadesin-

de sarfettiği sözler katliamın korkunç boyutlara ulaştığını göstermiştir. *“Amucazâdesi Haydar Efendi’nin oğlu Abdülmecid ve Abdülaziz, Ermeniler tarafından kurşunla katledilmiştir. Diğer amucazâdesi Halife Molla Ali oğlu on beş yaşında Mehmed ve iki refikası Cevahir ve Zeyneb’in nâmûslarına tecâvüz ve kızları Huri ve Sabriye’nin bıkırları izâle ile mükerreren fil-i şenî icrâ edilmek sûretiyle cümlesi kılınc ve baltalarla katledilmiştir. Ve hânesinde müsâfireten mukîm Malazgird’in Tendürek karyeli Fakı Mehmed iki oğlu, iki kızı ve refikası, yine Ermeni çeteleri tarafından Hersan maballesinde telgraf müdürlerinden Resul Efendi, hânesinde parçalanmıştır. Ve Molla Hamza’nın elli beş lirası kesesinden alınmış ve kızının huliyât ve elbisesi ve hânesi yağma edilmiştir”*.

Taş Mahallesi’nden Sufi Veli bin Receb’in ifadesi şöyledir; *“Amcazâdesi Keşiş ve kızı Hâdiye ve Cemile ve birâderzâdesi on beş yaşında Said ve on üç yaşında Hamid ve yedi yaşında Cemil ve beş yaşında Garib, Rus ve Ermeniler tarafından kılınc ve kama ile kesilmiştir. Ve hânesi yağma edilmiştir. Haremi Cemile’den altmış lira alınmıştır. Taş maballeli binâci Mahmud’un zevcesi Nasibe’nin kafası Ermeniler tarafından kesilmiş ve Nasibe’nin beş yaşındaki çocuğu Şükrü kılıncı kesildikten sonra, alet-i tenâsülî kat ile ağzına sokulmuş ve on yaşındaki Cemile’nin gözleri oyulmuş ve kafası kesilmiştir.”*

Avih Mahallesi’nden Râyîşe bint-i Mustafa şu ifadeyi vermiştir; *“Oğlu on beş yaşında Ali, on yedi yaşında İzzet, zevci Hasan, Ermeni çeteleri tarafından parçalanmış ve kafaları el-ân mevcûddur. Avih maballeli Kâry (?) bint-i Resul ve Kılıç oğlu Haso ve oğlu İzzet, Mazoran şeybi Şeyh Ahmed Efendi ile zevcesi Şema ve hizmetçisi Kırmızı, Ahmed oğlu Mehmed ve birâderi Mikdad ve Aşrâde Fâris, birâderi Ahmed, üveği oğlu İzzet ve Aşrâde Habib’in karısı Zekiye, Polad oğlu İsmâil, birâderzâdesi Hâlid, sıvacı Bolak oğlu Fetullah, Bayındır oğlu Hacı Ali, mahdûmu Yusuf Ermeniler tarafından katledilmiş ve kılıncı parçalanmışlardır. Hacı Yu-*

sufzâde Şemseddin’in kızı on üç yaşında Melek ve Arafat’ın vâlidesi Zülfinaz Ermeniler tarafından katledilmiştir. Meşkozâde Mahmud’un kerimesi Feride, korkusundan tecennün ederek kendisini asmak sûretiyle hûnbâr çetelerin elinden kurtarmıştır”.

Kömüs Mahallesi’nden Velizâde Bilal bin Hasan’ın ifadesi de aynen şöyle olmuştur; *“Ruslar tarafından katl ve hânesi yağma edilmiştir. Kömüs maballeli Birâderzâde Mirze’nin refikası Gülçin binti Selam ve yine Birâderzâde Hacı Mehmed’in refikası İffet bint-i Abdurrahman ve ortağı Vanlı Kadın ve İffetin kızı ve Gülenzâde Fâris bin Eyyub’ün refikası Mabbube bint-i Yakub ve Dilanzâde (?) Polad’ın refikası Hano bint-i Ali ve Barutcuâde Osman’ın refikası Ana bint-i İsmet ve küçük çocuğu Abdullah ve Güloğlu Molla Mahmud’un kızı ama Koşdu (?) ve Rüstem oğlu Şaban ve Kösezâde Hasan ve oğlu Süleyman ve Senco bin Şaban Ruslarla Ermeniler tarafından kılınc ve kama ve süngü ile parçalanmak sûretiyle katledilmişlerdir. Kömüs maballeli Hamza Çelebizâde Haydar’ın haremi Peri bint-i Abdullah Ermeniler tarafından götürülmüş ve Hamza Çelebizâde Fâris bin Yusuf ve haremi Kudret bint-i Ali Efendi ve Hamza Çelebizâde Ayo’nun oğlu Halo’nun haremi Sultan bint-i Abdullah ve yine o âileye mensûb Ahmed’in refikası Cevahir bint-i Ömer Ağa Ruslar tarafından katledilmiştir. Ve Hamza Çelebizâde Veli Çavuş’un hânesi Ermeni çeteleri tarafından bomba ile tahrib edilmiştir. Kömüs maballeli Fetullah’ın kızı ve Nûri’nin haremi Meryem Ruslar tarafından katledilmiştir. Zeydan maballeli Reşid bin Cafer, birâderi Ali, birâderzâdesi Hâlid sûret-i feciâne katl, Hâlid’in mahdûmu on beş yaşında Mehmed Sâlih esîr ve hâneleri yağma edilmiştir. Zeydan maballeli Nûri bin Osman’ın zevcesi Fâtıma ve altı yaşında kızı Hürriyet, üç yaşında oğlu Abdülaziz esîr ve hâneleri yağma edilmiştir. Zeydan maballeli Ömer bin Mehmed’in karısı ve yedi yaşında kızı ve Resul bin Veli’nin altı yaşında oğlu, sekiz yaşında kızı Ruslar tarafından esîr ve eşyaları yağma ve Sofu İbrâhim sakat ve yetmiş*

yaşında olduğu balde ve zevcesi Âsiye ibtiyâre ve malûle bulunduğu balde katledilmişlerdir".⁵⁶

Bitlis Vilayeti'nde Ermenilerin Müslüman halka karşı yaptıkları katliamlar sırasında tahrip edilerek kullanılamaz hale getirilen cami sayısı on altı olarak kayıtlara geçmiştir. Bazı camiler ise hayvan barınağına çevrilmiştir. Gökmeşdan, Kirafiye, Gazi Bekye ve Şerifiye medreseleri tahrip edilmiştir. Tüccar Han'ı ve Aşağı Kal'a Hamza Han'ı tamamiyle tahrip edilmiştir. Şeyh Emin Efendi ve Şeyh İbadullah Bedehşani tekkeleri harabeye çevrilmiştir. Gökmeşdan, Kızılmesjid, Çarşubası ve Hersan İbtidai mektepleri ile Marmut Sultani mektebi harap edilerek kullanılamaz hale getirilmiştir. Arap, Alemdar, Safer Bey, Diyadin, Şorpinar ve Hatuniye köprüleri tahrip edilmiştir. Zeydan, Çarşı, Kurupınar, Saparkur, Kömüs ve Zeydan Karakolhaneleri yakılarak tahrip edilmiştir.⁵⁷

Muş Sancağı'nda Ermeni Mezalimi ve Yardım Eden Devletler

On dokuzuncu asrın ilk yarısından itibaren İngiltere, Rusya ve Fransa'nın ekonomik ve siyasi emelleri doğrultusunda Ermenileri birer araç olarak kullanmalarından sonra gerçekleşmiştir. Tanzimat ve Islahat Fermanlarında istedikleri harekât sahasını elde eden İngiltere, Fransa ve Rusya, Osmanlı tabiiyetindeki gayr-ı Müslim unsurları ve bu arada Ermenileri harekete geçirmişlerdir. XX. asrın başlarına geldiğinde ise İttihat ve Terakki Cemiyeti yönetiminde söz sahibi olmuş, bu cemiyetin yönetim zaafını değerlendiren Ermeniler rahat hareket etmişlerdir. Batılı devletler tarafından Osmanlıyı parçalama aracı olarak seçilen Ermeniler, uluslararası siyasi arenaya taşınmışlardır. Bundan sonra Anadolu'ya gizlice gönderilen silahlar ile Müslüman halkı katletmeleri sağlanmıştır.⁵⁸ Yapılanların gizlenmesi için Londra ve Paris gibi merkezlerde asılsız iddiaları içeren neşriyatlar başlamış, devletin zor durumda kalması için bütün imkânlar seferber edilmiştir.⁵⁹ İngiltere'deki

Ermeniler bu konuda yoğun bir propaganda-ya giriştikleri vakit bu devletin sınırsız imkânlarını yanlarında bulmuşlardır.⁶⁰

Osmanlı Devleti'nin Bern Sefareti'nden 21 Şubat 1916'da Hariciye Nezareti'ne gizlice gönderilen 79335/46 sayılı yazıda şöyle denilmektedir;

"Ermeniler tarafından Cenevre'de Hükümet-i Osmâniyye aleyhine tertib edilen bedbâhâne mücâdelelere karşılık olmak üzere Hükümet-i Osmâniyye'nin menâfiine muvâffık bir sûrette Ermeni meselesine dâir bir risâlenin kaleme alınıp muhtelif lisânlarla neşri tamîmi fâideden gayr-i hâlî addedilmiştir. Kaleme alınması mutasavver olan risâle evvelen müteselsil makâleler şeklinde "La Revue Politique Internationale" Mecellesi'nde neşredilecek ve aynı zamanda elyevm Londra'da bulunan Mösyö Madure Pierthall tarafından İngilizceye tercüme edilerek Londra'da tab ve neşr olunacaktır... Binâenaleyh Ermenilerin mesâitsini akîm bırakmak maksadıyla İsviçre'de müessir bir sûrette icrâsına şürû,, itdiğimiz propaganda için ehemmiyyet-i fevkalâdesi olan ve cem,, edildikten sonra albüm şeklinde tab'ı bir kaç ay mukaddem takarrür iden Ermenilere müteallik evrak ve vesâikin sûret-i mümkünine ile âcizlerine irsâli istirbâm olunur. Emr-ü fermân hazret-i men le-hü'l-emrindir".⁶¹

Bu dönemde İngiliz propaganda teşkilatında çalışan Toynbee;

"Ermenilerin kredisini düşürmek, Türk aleyhtarlığı davasını zayıflatmak demektir. Türkün, başı felaketten kurtulmayan, asil bir insan olduğu ittikadını öldürmek çok güç olmuştur. Bu durum bu ittikadı canlandıracak ve Ermenilerin olduğu kadar Siyonistlerle Arapların prestijine de zarar verecektir. Türklerin Ermenilere yaptığı muamele, Türk meselesinin radikal

(56) BA. HR. SYS. 2872/2, Belge no: 117-123.

(57) BA. HR. SYS. 2872/2, Belge no: 34-55.

(58) BOA. HR. SYS. 2878/19; 2868/4; 2867/51.

(59) BOA. HR. SYS. 2878/19; 2868/4; 2867/51.

(60) BOA. HR. SYS. 2751/19, 20; HR. SYS. 2752/1; HR. SYS. 2753/1.

(61) HR. SYS. 2882/301.

şekilde ballini ülkede ve bariçte kamuoylarına kabul ittirmek için majesteleri hükümetinin elindeki en büyük sermayedir” demiştir.⁶²

İngiltere, Muş Sancağı’nda meydana gelen birçok hadisede aktif rol oynamıştır. İngiltere’nin Ermeniler hakkında doğru olmayan haberlerine karşı 8 Mayıs 1889’da Bitlis Katolik Murahhasası tarafından aksi yönde açıklamalar gönderildiği halde Muş Sancağı’nda oturan Musa Bey isimli şahsın Ermenilere zulmettiği iddia edilmiştir.⁶³ Kürt beylerinden Muşlu Musa Bey’in bundan bir sene önce hapsedilmesine tepki olarak bir yolunu bulup hapsedildiği yerden kaçmış, hükümetçe yapılan takibat üzerine aman dileyerek teslim olmuş, ancak daha sonra tekrar firar etmiştir. Musa Bey’in aman dileyerek teslim olduğu sırada bazı Ermenilerin Şikâyeti üzerine kendisinin başka bir vilayete yerleştirilmesinin uygun görüldüğünden hükümet tarafından verilen güvenceden dolayı devlet kapısına sığınmak üzere İstanbul’a doğru yola çıkmıştır. Ancak Ermeniler, Musa Bey’in Arkavank Muhtarı Ohannes’i öldürmek, Mebred’in evine saldırarak babasını öldürdükten sonra eşya ve hayvanlarını gasp etmekle suçlamışlardır. Bu Şikâyetlerde zaten öteden beri kötü niyetli Ermeni ileri gelenleriyle onlara uyanlar tarafından suüstimal edilmiş, Musa Bey’in yakalanmasının gecikmesini sebep göstererek olayları büyütüp çarpıtarak bazı makamlara bildirmişlerdir. Hatta yaptıkları şikâyetlerin hüküm ve değerinin olamayacağını anlayarak pişmanlık duyan Ermenilerin şikâyette rehberleri olan murahhasa vekili, Bitlis valisinin yanına gidip pişmanlığını bildirerek yapılan şikâyet ve başvurunun bazı istek, teşvik ve zorlamalardan kaynaklandığını ifade ve itiraf etmiştir.⁶⁴

İngiltere, Musa Bey olayını kullanmak için 27 Temmuz 1889’da “Daily News Gazetesi” muhabirini Erzurum’a çağırarak konsolos ile birlikte Van’a göndermiştir.⁶⁵ Olay büyütülerek 4 Ağustos 1889’da İngiltere parlamentosunda gündeme getirilmiş⁶⁶ parlamentonun

bir oturumunda, kraliçenin konuşmasına verilecek cevap hakkında yapılan görüşmelerden yararlanan Gladstone, uzun bir konuşma yaparak Ermeni meselesine sahiplenmeyi dile getirmiştir;

“Osmanlı Devleti’nin durumundan söz etmek istiyorum. Şurasını üzüntüyle gözlemliyorum ki, doğu bölgelerinde barışı koruma ve ıslahattan yana bir hükümet kurmak için Avrupa tarafından sarf edilen gayret ve çalışmalara rağmen bir süredir Osmanlı Hükümeti’nin işleri önümüzdeki günlerde korku ve endişeye sebep olacaktır. Her ne kadar bu durum Avrupa barışı açısından yakında ortaya çıkacak bir tehlike değil ise de Osmanlı Devleti’nin geleceği ile ilgili önemli bir tehlikedir. Bu meseleden söz ettiğim sırada İngiltere Hükümeti’nin zor bir durumda bulunduğunu ve bu konuda hükümetin hareket ve teşebbüsüne güvenmemiz gerekeceğini hatırmızdan çıkarmamalıyız.

Ermenilerin yerleşik olduğu Osmanlı vilayetleri konusuna gelince, bütün dünya ve hatta Osmanlı Devleti işlerine müdahaleye eğilimli olmayan memleketlerin halkları bile mevcut durumdan hoşnud değildirler. Musa Bey olayı hakkında şurası açıkça hissedilmektedir ki adli tahkikata benzer bir takım soruşturmalara kalkışmak ve bu soruşturmaları adli açıdan hafife alarak yerine getirmek hata üzerine hata yapmak demektir.”

Gladstone, bu konuşma ile İngiliz hükümetinin zayıflamakta olan Osmanlı Devleti toprakları üzerinde hesap yaptığını ve hedefe ulaşmak için de Ermenileri kullanacağına işaret etmiştir. Aynı zamanda Muş’taki Ermenilerinin dikkatini celbederek hareketlenmelerini istemiştir.⁶⁷ Ermenilerin Osmanlı sınırları içerisindeki İngiliz konsoloslardan yardım aldıkları ve yüz buldukları Dreyyse Paşa’dan 22 Ağustos 1890’da durumun sorulmasından

(62) K. Gürün, a.g.e., s.47.

(63) BOA, HR. SYS, 2790/2.

(64) BOA. YEE. 34/8; YEE. 34/9; YEE., 34/11; YEE., 34/15; Y. PRK. AZJ. 16/20.

(65) BOA, Y. PRK. ASK, 56/90.

(66) BOA, Y. A. HUS, 228/48.

(67) BOA, Y. A. HUS, 233/79.

anlaşılmaktadır.⁶⁸ Ancak en ufak bir olay dahi büyütülerek kullanılmakta ve haberlerin asılsız olduğu yapılan tetkiklerle ispatlandığı halde dünya kamuoyuna farklı anlatmanın önu bir türlü alınamamaktadır.⁶⁹

Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen şifrede, 18 Şubat 1910'da Muş Komiseri Agob Efendi'ye Taşnaksütyun mensuplarından mektuplar geldiği ve bunu kimseye söylemediği anlatılmıştır. Taşnaksütyun kâtibi Ohan'ın Hamidiye namıyla bir kulüp kurduğu İttihat ve Terakki mensuplarının da buraya kaydolduklarının iddia edildiği bildirilmiştir. Vilayetin hiçbir yerinde hafiyeye cemiyetinin olmadığı, mevcut olanların da cemiyetler kanununa tatbiki hareket ettirildiği, yalnız Taşnaksütyun ve Hınçak cemiyetlerinin bidâyet merkez-i umûmîden talimat almadıklarını bahane ederek cemiyetlerini büsbütün inkâr ettikleri söylenmiştir.⁷⁰

Osmanlı Devleti Dâhiliye Nezareti'nden Bitlis Vilayeti'ne gönderilen emirde, Muş'ta meydana gelen bir olayda Ermenilerin kasıtlı haberler yaydıkları bildirilerek bilgi istenmiştir. 5 Mayıs 1913'te merkeze verilen cevapta, Muş Sancağı'ndan Patrikhaneye gönderilen mektubun aksine Sason Ermenilerine karşı herhangi bir olayın meydana gelmediği bildirilmiştir. Olayın Sasonlu Selim ile İrgüban Dikran arasındaki meselede Dikran'ın Selim'e bir taş ve Selim'in de Dikran'a bir ağaç ile vurmasından ibaret olduğu şehir valisi Mazhar tarafından bildirilmiştir.⁷¹

1913'te Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda, Amerika'nın New York şehrinde hareket eden Franc Reşanbolayan vapuruyla dört bin yedi yüz martini ve dört bin 700 sandık cephanenin Ermeniler tarafından alındığı bildirilmiştir.⁷²

Fransa, Ermenilerin Müslüman halkı katletmesinden geri durmamış ve Ermeni çetelerine her türlü yardımı yapmıştır. 6 Haziran 1905'te Bitlis'ten Sadaret Dairesi'ne gelen telgrafta şöyle denilmiştir; "24 Mayıs 1905 ta-

ribli yazıya ektir. Fransa'nın Van konsolosunun dağ abalisi için koyun satın alıp dağıtılmak üzere Muş Ermeni Piskopos Vekili Keşiş Arin'e üç yüz Osmanlı lirası teslim iderek Van'a dönmüş olduğunun Muş Mutasarrıflığı'ndan bildirildiği arz olunur. Vali Ferid".⁷³ Bitlis'ten gelen başka bir telgrafta ise Fransa'nın Van konsolosunun vilayet merkezinden geçerek Muş'a gittiği, bunun ne manaya geleceği sorulduğunda ise kendisinin bu seyahatten maksadının Çanlı Manastırı'nı görmek olduğunu, bunun için dağa kadar gittiğini ve orada kalmayacağını söylediği bildirilmiştir.⁷⁴

Muş Mutasarrıfı'nın 21 Mayıs 1905'te Asliye Mahkemesi Savcı Yardımcısı'na gönderdiği yazıda, dağda dolaşmakta olan iki Ermeni şahsın Cerkaşın Mahallesi civarında yakalanarak polis dairesine götürüldükleri sırada Muş'ta bulunan Fransa'nın Van konsolosu Rupen'in yanında tercümanı Mihran Efendi olduğu halde Polis Dairesi'ne gittikleri ve iki Şahsı beraberlerinde götürmek istedikleri bildirilmiştir. Polis Dairesi'nde memur Ziya Efendi'ye hakaret ederek iki Şahsı zorla daireden çıkartmışlardır. Daha sonra yapılan tetkiklerde bu iki meçhul kişinin Simal Köyü sakinlerinden Hoço oğlu Manuk ve Şero oğlu Sipo isimli Ermeniler oldukları anlaşılmıştır.⁷⁵

(68) BOA, G. DÂHİLYE, 93347. "İngiltere Büyükelçiliği baş tercümanı Sir Sandison'un Sir White adına yaptığı sözlü tebliği içeren belgenin tercümesinin sunulmasına ilişkin olarak biraz önce alınan 22 Ağustos 1890 tarihli özel sadâret yazısı padişah tarafından görülmüştür. Bundan birkaç gün önce amirallerden Dreyse Paşa, İngiltere Büyükelçiliği'ne gönderilerek Van, Bitlis ve Muş'ta bulunan Ermenilerin oradaki İngiliz konsoloslarından yüz bulmakta oldukları ve bunlara yüz vermemeleri için ilgili konsoloslara gerekli tavsiyelerde bulunulması Sir White'e iletilmiştir. Sir White bu tebliği iyi karşılayarak gereken tavsiyelerde bulunmak üzere Erzurum konsolosunu İstanbul'a çağırarak düşüncesinde olduğunu, fakat Musa Bey'in şu sıralarda İstanbul'da bulunmasının İngiltere mübalefet partisi üzerinde kötü etki yaratması sebebiyle bir bölgeye gönderilmesinin uygun olacağı cevabını vermiştir. Musa Bey'in iskân ittirmek üzere bir bölgeye gönderilmesine padişah tarafından zaten karar virildiği ve yakem zamanda gereğinin yapılacağı Dreyse Paşa aracılığıyla büyükelçiye bildirilmiştir. Ayrıca Kâzım Bey aracılığıyla da büyükelçi haberdar edildiğinden zaten halledilen bu mesele asla lüzum olmadığı halde büyükelçiliğin sözlü takririnde tekrar idilmiştir. Musa Bey'in bu hafta içinde Medine-i Münevvere'ye gönderilmesi kararlaştırılmış olup bunun uygun bir şekilde İngiliz Büyükelçiliği'ne açıklanması padişah tarafından emredilmiştir. 22 Ağustos 1890 Mâbeyn Başkâtibi Süreyya." Bkz. BOA, Yıldız Sarayı İ. BOA. DÂHİLİYE, 93347.

(69) BOA. DH. EUM. EMN 52/13 Belge No: 8, 11.

(70) BOA. DH. KMS. 66-1/49-5.

(71) BOA. DH. KMS. 66-1/49-4.

(72) BOA. DH. İD, 94-2/24-3.

(73) BOA. A. MKT. MHM. 549/21.

(74) BOA. A. MKT. MHM. 673/25.

(75) BOA. A. MKT. MHM. 673/25.

Bitlis Vilayeti'nden gelen başka bir Şifreli yazıda ise Fransa'nın Van konsolosunun dağ ahalisi için koyun satın alıp dağıtılmak üzere Muş Ermeni Piskopos Vekili Keşiş Arin'e üç yüz Osmanlı lirası teslim ederek Van'a dönmüş olduklarının Muş Mutasarrıflığı tarafından bildirildiği anlatılmıştır.⁷⁶

Muş'a gelen Fransız konsolos dağlarda eşkıyalık yapan Ermenilere bizzat giderek aynı ve nakdi yardımlar yapmıştır. Sason Dağı⁷⁷ ve Talori taraflarına gidip Ermeni halkını isyana kıışkırtmıştır.⁷⁸ 8 Haziran 1905'te Van Fransız konsolosu tarafından dağdaki on bir köyün Ermenilerine otuz sekiz bin beş yüz guruş dağıtıldığı ve dağıtım esnasında tercüman Mihra'nın Ermenilere hitaben, akçe ve hayvan verilmesindeki gayenin önceki fikirleri için olduğu ve ona göre davranmaları gerektiğini, aykırı hareket istemediklerini söylemiştir. Fransız konsolosun kıışkırtmalarında bulunduğu, Gelikozan polis memurunun jurnaline atfen Muş mutasarrıflığından bildirilmiştir.⁷⁹

Ermenilerin Muş'taki Müslüman halka karşı katliamlarında yardımcı olan unsurlardan bir diğeri ise Rusya'dır.⁸⁰ Rusya, Ermeni Meselesi'nden istifade etmeyi gerekli görmüştür. Berlin Kongresi'nden sonra Osmanlı Devleti'nden ayrılacak Balkan topraklarının Osmanlı Devleti'ne savaş açmak için bahane olabilecek sahalar olarak görmüştür. Sıcak denizlere inmek için Balkanların kendisine bir geçit olamayacağını, istiklallerini kazanmalarını fiilen temin ettiği bu devletlerin kendisine minnet duygularıyla bağlı kalmadıklarını görmüştür. Bunun için Rusya'nın sıcak denizlere inmek için yegâne yolu Boğazlar, Kafkaslar ve Doğu Anadolu kalmıştır. Doğu'da Ermenilerden faydalanmayı düşünmüştür.⁸¹ Rusya'nın Kafkaslar ve Doğu Anadolu'daki Ermenilerle ilgilenmesi Küçük Kaynarca Antlaşması ile Rusya'nın Türkiye'deki Hıristiyanların üzerinde söz sahibi olmasından sonra hız kazanmıştır. Gerek 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması, gerekse 1829 Edirne Antlaşması ile Osmanlı ülkesin-

deki Ortodoks Hıristiyanlar üzerinde söz sahibi olan Rusya, bu yolla Kafkasları ve Doğu Anadolu'nun bir kısmını sık sık işgal etmeye başlamış, Ermeniler üzerinde propaganda yaparak bu meselenin çıkmasını sağlamaya çalışmıştır.⁸² Rusya'nın Ermeniler üzerindeki tesiri ve tahrikleri 93 Harbi ile iyice artmıştır. Ayastefanos Antlaşması'nın 16. Maddesi, Rusya tarafından Osmanlı Devleti'ne şu şekilde kabul ettirilmiştir; "*Osmanlı Devleti, Ermenilerin yerleşmiş oldukları eyâletlerde bölge menfaatlerinin gerektirdiği islâhat ve tensikâtı vakit kaybetmeksizin icra ideceğini ve Ermenilerin Kürtlere ve Çerkezlere karşı emniyetlerini koruyacağını taahhüd ider.*" Rusların Ermenileri kendi menfaatleri için bir maşa gibi kullandığı ve daha sonra kullanmaya devam edeceğinin dönüm noktası bu devre olmuştur. Bilhassa Rusya'da yetişen Ermeni gençleri, Rusların rehberliğinde kurdukları sivil çeteler ile Kafkaslar ve Doğu Anadolu'da korkunç katliamlar icra etmişlerdir.⁸³

Rus işgali sırasında Ermeni ve Rusların Muş, Sason, Malazgirt, Bulanık ve Talori Dağları'ndaki kaza, köy ve mahallelerde Müslümanları yok etmek amacıyla yağma ve katliama giriştikleri görülmektedir. Köyleri ateşe vererek insanları samanlığa doldurup canlı canlı yaktıkları, bazı çocuk ve erkeklerin kol ve bacaklarını kesip canlı ateşe attıkları, kız çocuklarına ve kadınlara tecavüz ettikleri, hastaları dipçiklerle öldürdükleri kayıtlarda geçmektedir. İnsanların üzerinden atla geçip kılıçtan geçirdikleri, muhacirlerin üzerinde şarapnel patlattıkları, mal sahiplerinin malını gasp edip vermeyenleri öldürünceye kadar dövdükleri ve hapse mahkûm ettikleri görülmektedir. Ayrıca bazı yerlerdeki camileri kiliseye çevirdikleri, katliamdan kurtulan ahalinin durumunun araştırılmasıyla görev-

(76) BOA. A. MKT. MHM. 549/21.

(77) BOA. YEE. 4/47; YEE. 5/54; YEE. 5/133; YEE. 5/134.

(78) BOA. HR. SYS. 1261-5/26-28; 2822/5; 2816-1/13.

(79) BOA. A. MKT. MHM. 673/25.

(80) BOA. HR. SYS. 2768/3; HR. SYS. 2769/1; HR. SYS. 2770/1; 2776/1.

(81) K. Gürün, *a.g.e.*, s.79.

(82) A. Süslü, *a.g.e.*, s.25.

(83) Enver Ziya Karal, *Osmanlı Taribi VII*, Ankara, 1983, s.129.

lendirilen memurların 6 Nisan 1916 tarihli tahkikatlarından anlaşılmaktadır.⁸⁴

Muş Sancağı'nda Ermenilerin Müslümanlara karşı kışkırtılması, silahlandırılması ve katliam yapmalarına sevk edilmelerinde Ermeni Patrikhanelerinin büyük payı olmuştur.⁸⁵ Bulanık'taki Ermenilerle Rahip Sehak'ın Manastır'da silah depolamalarından dolayı tutuklandıkları kaydedilmiştir.⁸⁶ 29 Kasım 1913'te Adliye ve Mezahib Nezareti'ne gönderilen yazıda aynen şöyle denilmiştir;

*“Bulanık Kazâsı Ermeni Manastırı'na bazı eşbâs-ı meçhûle tarafından silah konulmasından dolayı hükûmet-i mahalliyeye bilâf-ı usûl ve mukarrerât olarak manastır ile murabhasabâne teharri ve murabhassa vekili Rahib Sebak Efendi de tevkîf edilmiştir. Bir manastır veyâ murabhasabânenin teharri ve evrâk-ı resmîyenin alınarak murabhassa vekili efendinin de hâpishânede tevkîf edilmesi gayr-i câiz olup usûl ve mukarrerât-ı mabsûsası abkâmına riâyet idilmeksizin bu gibi icrâat-ı kânûn-u şiknâmede bulunulması hükûmet-i mahalliyeye mabsûs abvâldendir...”*⁸⁷

Ermeni olaylarının çıkarılmasında Ermeni din adamları aktif olarak görev almıştır.⁸⁸ İsyânların merkezi olarak daima karşımıza Ermeni Patrikhânesi ve kiliseleri çıkmıştır. Ermeni din adamları, Osmanlı Devleti'nin kendilerine sağladığı imkânlardan faydalanarak millî hislerin yayılması için çalışmış, dinî konuları ikinci plâna bırakarak faaliyet göstermişlerdir. Manastırlarda, kiliselerde ve okullarda yürüttükleri faaliyetlerle zamanla düşmanlık tohumlarını yeşertmişlerdir.⁸⁹ Ermeni kilisesi, varlığını devam ettirebilmek için bütün Ermenileri bir arada tutacak ve kiliseye bağlayacak ortak bir düşünceye ihtiyaç duymuştur. Bunun içindir ki Ermenilere devlet olmaları gerektiği fikrini aşılamaaya başlamıştır. Ermeni milleti, devleti ve tarihi görünen amaç olarak gösterilmiş, Ermeni Kilisesi Devleti'nin kurulması fikri gizli tutulmuştur. Ermeni Devleti fikrini doğuran Ermeni top-

lumu değil, Ermeni kilisesi olmuştur. Kilise, varlığını sürdürmeyi ve imtiyazlarını kaybetmemeyi bir Ermeni devletinin kurulmasında görmüş, bunun için de sadece yukarıda bahsedilen devletlerle işbirliği yapmamış, Osmanlı topraklarında isyan eden Ermeni çetelerine silah temin etmeyi üstlenmiştir.⁹⁰

Bitlis Vilayeti Tahrirat Kalemî'nden 17 Şubat 1914'te Dâhiliye Nezaret-i Celilesine gönderilen yazıda, Bulanık Kazası'nda silah satan Ermenilerin tevkif edildiği bildirilmiştir. Ermeni Patrikliği'nin buna siyasi bir renk vermek için Bulanık Kaymakamlığını suçladığı, ancak yapılan tahkikat neticesinde olayın patrikliğin dediği gibi olmadığı, Ermenilerin silahlandırılmasına çalışıldığı anlatılmıştır.⁹¹

Şirvan'daki Bitlis Valisinden gelen telgrafta, Muş'un Gümüş Karyesi'nden ve Taşnak Komitesi sergerdelerinden Esro ile refiklerinin bir çuval içinde üç Yunan mavzeri getirdikleri jandarma devriyesi tarafından görülerek müsadere edilmiştir. 1914'teki bu olayla ilgili olarak Şöyle denilmiştir;

*“Bulanık Kazası merkezindeki Ermeni murabhassa vekilinin bulunduğu maballe süvâri ve müselleh olarak altı şahsın girişi haber alınarak şübbe üzerine iki asker ve bir Rus mavzeri ve sekiz adet Yunan Gara tüfengi ile bir kundaklı ve iki kırma Roveller ve bir hayli cephânenin zübûr itmesi ile müsâdere edilmiştir. Bu kişilerden beşi Hımslı ve birisi Bulanıklı olup üçü tahkikat sırasında firar itmiş Şeyh Yakup Karyesi'nden on beş seneye mabkûm Melkon isimli şahsın hânesinde saklanmışlardır. Burada yapılan aramada bir Martin ve bir Sürmeli tüfenk ile on ateşli ve bir Roveller ele geçirilmiştir.”*⁹²

(84) HR. SYS. 2872/4, Belge no: 100-113.

(85) BOA. Y. MTV. 299/160; Y. PRK. AZJ. 26/80; Y. PRK. HR. 18/47; Y. PRK. BİK. 34/28.

(86) DH. EUM. EMN 72/31 Belge No: 1, 14, 19, 21, 24, 26.

(87) BOA. DH. EUM. EMN, 72/31-19.

(88) Erdal İter, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Ankara, 1996, s.56.

(89) Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, İstanbul, 1992,

(s.20-21.

(90) K. Gürün, *a.g.e.*, s.30.

(91) BOA. DH. EUM. EMN, 72/31-26.

(92) BOA. DH. EUM. EMN, 72/31-14.

Ermenilerin 1915-1916 tarihleri arasında Muş'ta yaptıkları katliamdan kurtulabilenlerin ifadelerine göre katliam yöntemleri insanlık sınırlarını aşmıştır. Yırtıcı canavar ve zincirden boşanmış aylar gibi köylere saldırıp bir anda ortalığı kan deryasına döndüren Rus ve Ermenilerin kadın ve erkek dinlemeyerek önlerine gelen çaresizleri parçaladıkları, bütün işe yarar gelin ve kadınlarımızın hukuklarına taarruz ettikleri görülmüştür. Molla Kulaç Köyü'nde yirmiyi müteceviz çocuklarımızı ilk önce kuzu keser gibi zebh edip hamile kadınlarımızdan bir ikisini karınlarını kama ile sökerek ceninleri süngü üzerinde pederlerine (papaz) gösterdikleri, Müslüman ahaliden kimisinin kafasını, kollarını, burunlarını, kulaklarını kestikleri, gözlerini çıkardıkları, derilerini yüzdükleri ve üzerlerine gazyağı dökerek yaktıkları kaydedilmiştir. Bölgede cereyan eden katliamlarla ilgili olarak bir belgede bu vahşeti görmek mümkündür. Ermenilerin 1916'da iki hamile Müslüman kadını köye getirdikleri, iki Rus ve iki Ermeni'nin gelerek kadınların karınlarındaki çocukların oğlan veya kız olduğuna dair iki mecdiye üzerine bahse girdikleri anlatılmıştır. Kadınların karınlarını feci bir surette kama ile yarıdıkları, birisinin karından bir oğlan çocuğu ve diğerinin karında mudga olmuş bir çocuk çıktığı için münakaşa ettikleri kaydedilmiştir.⁹³

1914'te Bitlis'ten Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda, jandarma efradından Haydar'ın Ermenilerce katledildiği bildirilmiştir. 1916'da Hani kasabasında sakin Muş mültecilerinden Abdurrahman Çavuşoğlu Mehmet Resul isimli Şahsın anlattıkları tüyler ürpertici olarak kayıtlara geçmiştir. Muş'un Süfla Mahallesinden olduğunu söyleyen Mehmet Resul, on iki gün önce Muş'un Çakar Mahallesi'nden Keşiş oğlu Aram, Baş Mahallesi'nden Bağdasar Gürüp oğlu Aleksan ve Avukat Hırant Efendi oğlu Hırant'ın kendisini bir dereye götürdüklerini, yolda rastladıkları sekiz yüz Müslüman muhacirin (Rus işgali sebebiyle Muş'u terk etmişlerdir) Ermeni ve Ruslarca doğrandığını anlatmıştır. Bu olayda,

Muş'un Ziyaret karyesinde olan Ermeniye tanıdığını ve bunların kadın ve kızlara her türlü zulmü yaptıklarını gözleriyle gördüğünü anlatmıştır. Ermenilerin Rus askerleriyle birlikte kızların üstlerini çıkartıp zorla rükuya gitmelerini emrettikleri, daha sonra fiil-i Şenide buldukları, içlerinde bulunan Müslüman Kazan Türklerinden Abdülmelik tarafından sağ kurtulduğunu anlatmıştır.⁹⁴

Muş'un Azakpur Nahiyesi'ne tâbi Bardık karyesinden Abdullah bin Şebab'ın verdiği ifadesi Şöyle kayıtlara geçmiştir;

"18 Şubat 1916'da Rusların köyümüze yaklaştığı gelen muhâcirlerin ve askerlerin ifâdelerinden anlaşıldı. Herkes canını kurtarmak için köyden kaçdı. Köyümüzden benimle beraber Ömer bin Şebab, Tâhir, Memi bin Cevber, Şeyh Mehmed ve birâderi Molla Yusuf, kâin birâderi Molla Ahmed, ailelerimizi çıkardıktan sonra biraz eşya alıp sabaha yakın çıkmak istedikse de sabableyin elli altmış Kazak, köyümüze girdiler. Bizim teslim feryâdlarımıza kulak vermeyerek ateş etmeğe başladılar. Ben köyün yanında bulunan ağaçlar ve çalılıklar arasına gizlenerek ölümümü bekledim. Göremediler. Köyde hicret idemeyen aceze ile beraber arkadaşlarımı öldürdüler. Berâberlerinde bir kaç yük de gaz yağı var idi. Bir kaç saat içerisinde köyü yakarak def olup gitdiler. Ben ertesi gece ağaçlıktan çıktım ve kendimi Huyut'a attım. Çoluk çocuğumu bitab-ı gâib etdim. İki ay aradıktan sonra bulabildimse de sekiz nüfûsdan ancak üç kişi kalmışdı. İki küçük çocuğumu yollarda terk etmişlerdi. Diğer ihtiyâr vâlidem ve bir birâderimle birâderimin çocuğu açlıktan, sefâletten, hastalıktan ölmüşlerdi".⁹⁵

6 Haziran 1916 tarihli Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiyye Müdiriyeti kayıtlarında geçen bir başka ifade, Ermeni mezaliminin hangi boyutlara vardığını göstermektedir. Muş'tan kaçıp Hani kasabasına mülteci olarak gelen Muş jandarma efradından ve

(93) BOA. HR. SYS. 2872/2, Belge no: 75-91, 103-106, 11-113, 163-166.

(94) BOA. HR. SYS. 2872/4, Belge no: 100.

(95) BOA. HR. SYS. 2872/4, Belge no: 100-113.

Kal'a Mahallesi sakinlerinden otuz yedi yaşındaki Mevlüd oğlu Mahmud, Rus esaretinden kurtularak geldiğini söyledikten sonra 18 Şubat 1916'da başında geçen olayları Hani Müdürü İsmail'e şöyle anlatmıştır;

"Ermeniler on nefer kadar var idi. Hatta bunlardan Bulanıklı Keşiş oğlu Kinyaz ve Abri karyeli Gazar ve Gülan karyeli Bedo ve Muşlu Melkon oğlu Vano'yu tanıdım. Ermeniler beni öldürmek istediler. Asker olduğum için Rus neferleri bırakmadılar. Fakat fenâ hâlde beni darb ve tabkîr itdiler. Oradan beni aldılar, Molla Dâvud karyesine gitdik. Beni zâbitâna gösterdikden sonra bir hânede habs itdiler ve üzerime altı nefer nöbetci dıkdiler. Gece oldu mu bir nefer beni bekler, beşi köyün içine giderlerdi. İslâm gelin ve kızları toplayıp getirir, bunları cebren oynatır ve şarâb içirdikden sonra muâmele-i nâ-meşrû,,a yaparlardı ve bana hitâben, bak işte Müslümanların hâli hep böyle olacak der, kemâl-i hiddet ve şiddetle din ve imanımızı seb ve şetm iderlerdi. O geceyi bu sûretle geçirdik. Sabahleyin oradan çıkacağımız sırada zâten pek az olarak gidememiş, kalmış bulunan köy halkını hep kesdiler ve birçok işkencelerle öldürdüler".

Ermenilerin katliam yöntemleri değişik şekillerde olmuştur. 1916'da Muş mutasarrıfı Servet Bey'in kahvesine konulan zehir ile öldürülmek istenmesi bu olaylardan sadece bir tanesini oluşturmaktadır.

"Ermenilerin bu ay içerisinde bir yevm-i mahsûsları oluyordu. Bu münâsebetle Mutasarrıf Servet Bey Ermeni murabassını ale'l-usûl ziyârete gitti. Hiyânet ve hîlelerini her türlü vesâ'ide icrâdan utanmayan ve fikr-i habâsetlerini akılları kesmedikce kahpecesine ikâ'dan çekinmeyen Ermeniler, Servet gibi dâhî-i idâreyi de kahve ile zehirlemek yolunu tutmuşlardı. Ârzû ve niyyâtlarını derbâl fi'ile koydular. Sâf ve zavallı Servet zehirden bî-haber kahveyi içti. Avdetinde bütün bütün değişmiş idi. Bir sâ'at evvel insanlara telkînâtda bulunan zavallı şimdi berkesden imdâd bekler bir vaz'iyetde yatağında kıvrınıyor ve istimdâd uman gözleriyle etrâfını süzüyordu. Derbâl doktora ibbâr ve

mes'elenin ifşâ idilmemesi emrolunuyordu. O zaman serbest yanına giden jandarmanın kumandanı Behcet Efendi ile abz-ı asker şube reisi Nizâmiye Yüzbaşı İsmâil Efendi'ye her hâlde bu meselenin ketmolunmasını ve ifşâ idilmemesini tenbîh etmiş idi. Doktor tedâvîye devam idiyor ise de tesîr pek yolunda olmuyordu. Ol vakit ben de Mekteb-i Mülkiyye'den mezûn bir idâre memûru olmaklığım ve merkez bölük kumandanı olup bilâhîre Ermeniler tarafından Muş'a üç saat mesafedeki Arak manastırında bir sûret-i fecî'a ve gaddârânece şehîd edilmiş ve merbûm tarafından gâyet sevilen Mülâzim-i Sâni Ahmed Efendi ile hukûkumuzu bildiğinden yanına selendi. Mûmâ-ileyh pek zâif ve ifâde-i merâma muktedir değil idi. Doğrudu ve müte'essirâne bir tarzda Ermenilerin ihânetinden ve bi'l-hâssa murabassın hiyânetinden ve her ne yapsalar yine memleket için çalışacağımızdan ve vatan muhabbetiyle meşbûn olan kalbleri hiç bir zehrin ezemeyeceğinden ağlaya ağlaya bahsetti".⁹⁶

Muş Sancağı'na bağlı Kömüs karyesinde yapılan katliamda Taşnaksütyun üyesi olan muhtar fiili olarak yer almıştır. Sironk isimli Ermeni ile birlikte ve Fransız konsolosu Rupen'in de orada olduğu sırada vahşice katliam yapmışlardır. Muş mutasarrıfı Servet Bey'in Kömüs'e gönderdiği askerin anlattıkları, katliamların nasıl organizeli bir şekilde yapıldığını gözler önüne sermiştir. "O sırada Rupen jandarmalar tarafından görülmüş olmasından artık kendini gizlemek imkânını göremediğinden yanına geldi. Esro da hâzır bulunuyordu. Her ne kadar bunlarla ilk görüşülüyorsa da meslek ve ahvâlleri Muş'un ovasındaki harekâtları âlemlerle beraber benim de malûmum idi. Muhâvvere dostâne vâdilerde dolaşıyorlarsa da nazarları, kalbleri bu merkezde değil idi".⁹⁷

1914'te Arak Manastırı Cinayeti yanında, orduya karışan Ermeniler kıtalarından firar edip beraber getirdikleri silâhlarıyla Muş Ovası'nda ve Arak denilen batakhanelerde türlü türlü cinayetler icra etmişlerdir. Ermeni

(96) BOA. HR. SYS. 2872/2, Belge no: 75-91, 103-106, 11-113, 163-166.

(97) BOA. HR. SYS. 2872/2, Belge no: 75-91, 103-106, 11-113, 163-166.

murahhaslar ve Taşnak Komiteleri tarafından yapılan telkin ve her saat verdikleri derslerle isyan ve şekavetler çoğalmıştır. Gün geçtikçe hükümetin meşguliyetinden istifade eden Ermeniler zahire, cephane ve silah tedarik etmiştir. Bu hareketler Muş'taki Servet Bey'in nazar-ı dikkatini celbetmiş ve derhal harekete geçerek murahhaslığa uyarıda bulunmuştur. Bir kaç gün geçtikten sonra faaliyet devam etmiş, Kömüs ve Sironk hadiseleri Taşnakçılar ve Ermeni zimamdarları tarafından geçirtilmek istenmiştir. Hükümet bunu hazmedemeyerek Rizeli Gâlib Efendizâde Ahmed Bey'in kumandasında otuz kişilik bir kuvvet çıkartmak zorunda kalmıştır. Müfreze, ihbar olunan silahları müsadere, asileri tenkil ve asayiş idame etmeye çalışmıştır. 27 Haziran 1916'daki olayın devamı Malazgirt Kaimakamı Ahmed Nurettin tarafından anlatılarak kayıtlara geçmiştir.

“Müfreze çıktı gitdi. Aradan otuz saat mürûr itmemiş idi ki biçâre Ahmed'in on kadar refikiyle Arak Manastırı önünde parça parça olarak şehid edildiği haber-i elimi Muş'da tanîn endâz olmağa başladı. Vakanın sûret-i cereyânı, başda Ahmed Bey olduğu hâlde müfreze, gece Arak karyesine gider ve manastırın yolunu göstermek için bir kaç şahsın kılavuzluk itmesi emrolunur. Bunlar nâboş, gayr-ı memnûn bir sûrette iki adam çıkarırlar. Müfrezenin önüne düşer, biraz ilerledikten sonra o iki Ermeni, işte yol artık gidebilirsiniz diyerek avdet iderler. Her nasılsa müfreze de bunların ileri gelmesini isrâr itmezler ve yollarına devam iderler. Manastırın etrafında kimseler hiss olunmadığından müfreze bilâ-pervâ ilerler ve yoluna devam ider. Meğer daha inşâ olunurken birçok efkâr-ı mefsedet-kârâne ve hıyânetle kurulmuş mazgalların, metrislerin içerileri doldurulmuş silâhlarla intizârda imiş. Tam iki yüz metre kadar takarrub idilince ateş başlar ve başda Ahmed olduğu hâlde on kadar jandarma yerlere serilir ve on kadar süvârî hayvânı telef edilir. Müttebâkiler neye uğradıklarını bilmediklerinden derhâl manastırın müstemilâtından olan diğer ufak bir kulübenin arkasına girer. Asiler ateşlerinde devam itmekle

berâber şu sözleri küfürlerle karışık bir sûrette bağırmağa başlarlar: “Edebsiz, alçak ve açıklar! Bu toprak size mal olmayacak. Artık burada sizin için ekme kalmamıştır. Matriler, daha ne duruyorsunuz. Ruslar geldiler. Utanmazlar! Bu toprak Ermenilerindir. Burası Ermenistan haritasına ilâve olunmuştur. Defolunuz! Yoksa cümlelerinizi gebertiriz”. Ertesi gün cenâzeler arabalarla Muş'a naklolundu. Bundan cür'et alan Ermeniler, Muş'un üzerine kadar gelerek giceleri kasabayı ta'cîze, bir kanlı ibtilâl yapmağa yeltendiler. Bu harekâtı tesbîl için Van mebûs-ı sâbıkı Papazyan ile murabhası kollarını sıvamış, çalışıyor ve hükûmete sûret-i bakdan görünerek iğfâle ve vakit kazanmağa uğraşıyorlardı. Bu hâdisede pek çok Ermeni mekteb mu„allimleri ile münevverleri dâhil olduğunu ve o gayyûr nâmûslu Ahmed'i bu sûretle Muş'dan gâib itmek için evvelce hâzırladıkları böyle bir tuzağa bıraktıklarını maa'l-kasem arzelyerim. Fî 14 Haziran sene 1332 Akçan müdür-i sâbıkı ve Malazgird kâim-i makâmı olup el-yevm Pervari'de vekîl bulunan Ahmed Nureddin. Yukarıdaki beyânâtda bi'z-zât hâzır bulunduğumuzu ve böyle ifâde edildiğini tasdik eyleriz.”⁹⁸

Muş'ta Molla Hasan Batuki efradından Şeyh Yusuf Efendi'nin hizmetinde bulunan Sofi Mehmed Efendi'nin 25 Mayıs 1916'da verdiği ifade aynen şöyledir;

“Bu zât, Rusların elinde bulunan Muş'dan firâra muvaffak olmuş ve Muş abvâline dâir en sahib malûmâtı virmişdir. Rusların Muş istilâsında Kal'a Mahallesi ahâlisi hicrete muvaffak olmuşlarsa da Kotanlı Mahallesiyle Süflâ Mahallesi hicret idememişlerdir. Sâir mahalleler kısmen hicret idebilmişlerdir. Ruslar, İslâm unsurunu Kotanlı ve Süflâ mahallesine doldurmuşlardır ve gûyâ bu sûretle Ermeni çetelerinin tecâvüzlerinden kurtarmak istemişlerdir. Bunlar için bir mikdâr muhâfız efrâd tefrik itmişlerse de muhâfızların esâslı bir terbiyeye mâlik olmamaları ve işin içine menfaat meselesi girdiği için, zulm ve tecâvüzün arkası alınmamıştır. Giceleri bir takım evlerin soyulması

(98) BOA. HR. SYS. 2872/2, Belge no: 75-91, 103-106, 11-113, 163-166.

bir takım nâmûsların pây-mâl idilmesi tevâlî idüb gitmekde, hiç bir genç kadın muhâfaza-i nâmûsa muvaffak olamamaktadır. Ermeni çete rü'esâsından Muşlu Sinbat, bir Ermeni taburu kumandanıdır. Rus kumandanını tanımayacak kadar nüfûza mâlikdir. Bunun maiyyetinde Muşlu Kasab oğlu Aram, Muşlu Mercanyan Hayk, Muşlu Kunduracı Arslan'ın kardaşı Kigork, Süronk karyeli Misak, vaktiyle mebûsluğa namzedliğini vaz iden Muşlu Keşiş oğlu Agop bulunmaktadırlar. Bunların yapmadığı zulm ve rezâlet kalmamıştır. Hükûmete mürâcaat idulub bunlardan şikâyetin hiç bir testri yoktur. Bilakis bu cânîlerin küçük bir ihbârıyla derbâl bir âile söndürülmekdedir. Zâten Rus kumandanı bütün ehl-i servetden olanları habsetmiştir. Paralarını dayak altında tamamen teslim itmeyenler, ölüncüye kadar dayak ve habse mahkûmdur. Bunlardan Minâre mahalleli Sâdık Efendi ile Kal'a mahallesinden Muhâsebe İkinci Kâtibi Abdal Efendi dayakla öldürülmüşlerdir. Servetleri bunlar için büyük bir belâ olmuştur. Tamamen paralarını ve zât-kıymet eşyalarını teslim itdikden sonra habsden çıkan bir zavallı için bir Ermeninin küçük bir ihbârıyla tekrâr habse sokulmak, dayak yemek umûr-ı âdiyye ve mükerreredendir. Sonra her gün ihtiyâr, genç bütün Müslümanlar toplandırlarak sırtlarına askere erzâk taşındırılmaktadır. Ve'l-hâsıl Muş'dan çıkamamak felâketine dūçâr olanlar için, Muş hakîki bir cebennem olmuştur".⁹⁹

Sofi Mehmed Efendi'nin ifadesinden vahşetin boyutlarını anlamak mümkündür. İfade aynen şöyledir;

"Ruslar Muş'a civâr olan ve hicret idemeyen karyelerdeki Müslüman abâlîyi de Muş'un bir mahallesi demek olan Çiriş Karyesi'nde toplamışlardır. Mikdârları binlere bâliğ olan bu zavallıların çekmediği eziyet, görmediği zulm kalmamıştır. Bunların burada ictimâ'larından maksad, muhâfaza-i nâmûs ve hayatları için değil, çalışdırılmaları içündür. Bir de şebvât-ı nefsâniyyelerini söndürmek içündür. Sekiz yaşından yukarı hiç bir kız çocuğu bikrini muhâfaza idememiştir. Ben firâr itmezden mukaddem, bir kız meselesinden dolayı bunlar müdhiş bir

felâkete dūçâr oldular. Masûm, güzel bir kız çocuğu için muhâfızlardan bir Rus ile bir Ermeni kavga itmişler. Ermeni bir gece bu Rus neferini öldürmüş; diğer arkadaşlarıyla berâber bunu İslâmların üzerine atmışlar. Kumandan birkaç adam gönderip meseleyi tedkîk etmek istemiş, meselenin ne mâhiyyetde bulunduğunun anlaşılması için Ermeni muhâfızları ertesi gece köyün muhtelif cibetlerinden ateşe başlamışlardı. Rus neferlerinden bir kaçı da bu ateşle vurulmuş, İslâmlar isyân itdi diye civârda bulunan Muşlu Sinbat'ın kumandası altında olan Ermeni taburu köye girmiş, çocukların ve kadınların feryâdlarına kulak asmayarak ve cins ve sîm tanımayarak beş yüz kadar İslâm öldürülmüştür. Birçok da mecrûh vardır".¹⁰⁰

1920'de Ermenilerce Bardız ve Kosor nahiyeleriyle köylerine uygulanan soykırımda, Kosor Nahiyesi'ne bağlı 38 köyün tamamı yağmalanmış, binlerce hayvan ve nakit para gasb edilip beş yüzden fazla insan öldürülmüştür. Ayrıca nahiyeye civarındaki Toptaş, Kelbkor, Lavustan köyleri yakılarak altı yüz nüfusunun neredeyse tamamı topluca katledilmiştir. Bardız Nahiyesine bağlı on altı köyden 112'si yakılmış ve 139 hane harap edilip 913 kişi katledilmiştir. 29 nüfus kız ve geline de tecavüz edilmiştir. Kürkcü ve Vartanut köylerinde aileleri şehit olmuş ve bakılmakta olan 125 kimsesiz çocuk da vahşice katledilmiştir. Peneskirt Nahiyesine bağlı 24 köyde 457 hâne yakılmış, 2832 kişi değişik işkencelerle topluca katledilmiş ve bütün bu köylerde binlerce hayvan, eşya ve para yağmalanmıştır.¹⁰¹

Sonuç

I. Dünya Savaşı öncesinde İngiltere ve Rusya, Ortadoğu'daki Osmanlı topraklarını parçalamak için oluşturduğu manevra alanlarında içteki unsurları kullanmışlardır. Bu unsurlardan olan Ermenilere vaatlerde bulu-

(99) BOA. HR. SYS. 2872/4, Belge no: 100-113.

(100) BOA. HR. SYS. 2872/4, Belge no: 100-113.

(101) BOA. HR. HU. 2878/66; HR. SYS. 2872/2, Belge no: 75-91, 103-106, 11-113, 163-166.

narak hain ekalliyet haline getirmiş ve içteki dengeyi bunların eliyle bozmaya çalışmışlardır. Adı geçen iki ülke ile birlikte Fransa ve Amerika devletleri, Ermenilerin çete faaliyetlerinde bulunmaları için konsolosluklar aracılığıyla Doğu Anadolu'nun çeşitli vilayetlerine Muş ve Bitlis'e gizlice silah sevkiyatında bulunmuşlardır. Ermenilerin kışkırtılması ve silahlandırılmaları için Van ve Erzurum konsolosları görevlendirilmiş, Ermeni manastırlarındaki silahlı çeteler ile bağlantıya geçilerek katliamların organize bir şekilde yapılması sağlanmıştır. Ermenileri destekleyen ve onları Müslüman halka karşı kışkırtan İngiltere, Fransa ve Amerika devletleri, Bitlis'in Rus işgaline uğramasından sonra bütün bu faaliyetleri Rusya ile birlikte yapmışlardır. Irak'ın kuzeyinden İngiltere, Kafkaslardan Rusya aracılığıyla Anadolu'ya getirilen ve kendilerine Müslüman pasaportu verilen Ermeni çeteleri, Müslüman halkı katletmede adeta insanlık sınırlarını zorlamışlardır. Adı geçen ülkelerin bölgedeki konsolos, subay ve diğer görevlileri Ermeni çetelerine her türlü lojistik yardımı yapmışlardır. Fransa, Anadolu'nun güneyindeki işgaller için getirdiği Ermeni çetelerinin bir kısmını Bitlis ve Muş'a göndermiştir.

Ermenilerin Bitlis ve Muş'ta işledikleri cinayetleri anlatan o dönemdeki şahitlerin ifadeleri kayıtlara geçmiştir. Bu kayıtlarda geçen ifadelerde, Rusların Bitlis'i işgalinden cesaret alan ve onlarla birlikte hareket eden Ermeni çetelerinin çocuk, yaşlı ve kadın demeden acımasızca katliama giriştikleri anlaşılmaktadır. Bitlis'in işgali sırasında halkın şehri terk ederken geride bin kadar çocuğun geride kaldığı ve bunların çoğunun katledildiği görülmüştür. Bitlis'teki Müslüman halkın evlerini ateşe verme, mallarını gasp etme, yağmalama, cami, medrese, tekke ve mektepleri yakma şeklinde gerçekleşen olaylarda Rus askerler Ermenilere yardım etmiştir. Müslüman halkın kafalarını kılıç ile kesme, kızların namuslarını talan etme ve kama ile kadınların karınlarını delme şeklinde gerçek-

leşen katliamlara İngiltere, Fransa, Rusya ve Amerika'nın doğrudan yardımları olmuştur. Bugün Ermenilerin katledildiğini savunan bu ülkeler, tarihin en der katliamlarından biri olan Bitlis'teki Müslüman halkın katledilmesini finanse etmişlerdir.

Muş Sancağı'nda Ermeniler tarafından Müslüman halka uygulanan soykırım, İngiltere, Rusya, Fransa ve Amerika tarafından sistematik bir şekilde desteklenmiştir. Erzurum, Van gibi civar illerdeki İngiliz, Rus, Amerikan ve Fransız konsolosları ile bölgeye gönderilen subaylar tarafından Ermeni çetelerine eğitim verildiği gibi sürekli teşvik edilmişlerdir. Müslüman nüfusun katledilmesinde bölgedeki Ermeni kilise ve manastırları üs olarak kullanılmıştır.

Kaynakça

1-Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti, Siyasi Kalem Belgeleri

HR. SYS. 2872/2, 9-11, 17; HR. SYS. 84/83-1a; HR. SYS. 84/83-3; HR. SYS. 84/83-4; HR. SYS. 2872/2, Belge no: 34-55; HR. SYS. 2872/2, Belge no: 92-98; HR. SYS. 2872/4, Belge no: 100-113; HR. SYS. 2872/2, Belge no: 117-123; HR. SYS. 2751/19, 20; HR. SYS. 2752/1; HR. SYS. 2753/1; HR. SYS. 2872/2, Belge no: 75-91, 103-106, 11-113, 163-166; HR. SYS. 2872/2, Belge no: 75-91, 103-106, 11-113, 163-166; HR. SYS. 2872/4, Belge no: 100-113; HR. SYS. 2748/2; HR. SYS. 2749/1; HR. SYS. 2750/1; HR. SYS. 2768/3; HR. SYS. 2769/1; HR. SYS. 2770/1; 2776/1; HR. SYS. 1261-5/26-28; 2822/5; 2816-1/13; HR. SYS. 2790/2.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Mektubi Kalem Mübimme Kalem

BOA. A. MKT. MHM. 549/21.

BOA. A. MKT. MHM. 673/25.

BOA. A. MKT. MHM. 673/25.

BOA. A. MKT. MHM. 549/21.

BOA. A. MKT. MHM. 673/25.

Dâbiliye Asayiş Kalem Belgeleri

DH. EUM. EMN 72/31 Belge No: 1, 14, 19, 21, 24, 26.

DH. EUM. EMN 52/13 Belge No: 8, 11.

DH. EUM. EMN, 72/31-19.

DH. EUM. EMN, 72/31-14.

DH. EUM. EMN, 72/31-26.
Meclis-i Vükelâ Mazbataları
MV. 217/137.
Zaptiye Nezareti Belgeleri
ZB, 31/82-1.
Dâbiliye Nezareti (DH.) Şifre Kalemî (ŞFR.)
Belgeleri;
DH. ŞFR, 50/210; DH. ŞFR, 59/222; DH.
ŞFR, 77/47; DH. ŞFR. 100/77; DH. ŞFR. 102/302;
DH. ŞFR.102/334; DH. ŞFR, Umum 1053, 50/127.
Dâbiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüri-
yeti (EUM.) Belgeleri
DH. EUM. 2. Şb. 74/37-1.
Dâbiliye Nezareti İdare-i Umumiye Belgeleri
DH. İUM. 77-2/18-36.
Yıldız Sarayı Mütenevvi Maruzat Evrakı
Y. MTV, 87/67; Y. MTV. 233/80; Y. MTV. 237/67.
Yıldız Sarayı Sadaret Hususi Maruzat Evrakı
Y.A. HUS. 279/54; Y.A. HUS. 498/141; Y.A.
HUS. 501/65; Y.A. HUS. 502/114; Y.A. HUS. 518/78;
Y.A. HUS. 266/44; 228/48, 233/79; Dâhiliye, 93347.
Yıldız Sarayı Kalem-i Mabsus Müdüriyeti Belge-
leri
DH. KMS. 66-1/49-4; DH. KMS. 66-1/49-5.

2-Araştırma Eserler

GÖYÜNÇ, Nejat, *Türkler ve Ermeniler*, Yeni
Türkiye Yayınları, Ankara, 2005.
GÜRÜN, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Remzi Ki-
tabevi, Ankara, 1985.
HÜSEYİN NAZİM PAŞA, *Ermeni Olayları*
Taribi I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.
KARPAT, Kemal, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*,
Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.
KODAMAN, Bayram, “Ermeni Meselesi’nin
Doğuş Sebepleri”, *Türk Kültürü*, Sayı: 219, Mart-Nisan
1981, s.240-249.
KURAN, Ercüment, “Ermeni Meselesinin Mil-
letlerarası Boyutu,” *Osmanlıdan Günümüze Ermeni So-*
runu, Yeni Türkiye Yay., 3. Baskı, Ankara, 2006.

KURŞUN, Zekeriya, *Basra Körfezi’inde Osman-*
lı İngiliz Çekişmesi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, An-
kara 2004

KÜÇÜK, Cevdet, “Şark Meselesi Hakkında
Önemli Bir Vesika”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fa-*
kültesi Tarih Dergisi, Sayı: XXXII, Mart 1979, s.607-
638.

AKBIYIK, Yaşar, *Millî Mücadelede Güney Cep-*
besi (Maraş), Ankara, 1990.

AKGÜN Seçil, “Amerikalı Misyonerlerin Er-
meni Meselesinde Rolü”, *Türk Kültürü Araştırmaları*,
Yıl: XXXVII/1-2, Ankara, 1989.

GÜRÜN, Kâmuran, *Ermeni Dosyası*, Ankara,
1985.

İLTER, Erdal, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Ankara,
1996.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Taribi VII*, An-
kara, 1983.

KOCAOĞLU, Mehmet, “Millet-i Sadıka’dan
Ermeni Mezalimine”, *Avrasya Dosyası II*, Sonbahar,
Ankara, 1996.

KOCAOĞLU, Mehmet, *Arşiv Vesikalarıyla Ta-*
ribte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler, İstanbul, 1976.

KODAMAN, Bayram, *Şark Meselesi Işığında*
Sultan II. Abdülhamid’in Doğu Anadolu Politikası,
İstanbul, 1983.

KURAN, Ercüment, “Ermeni Meselesinin Mil-
letler Arası Boyutu”, (Ed; Hasan Celal Güzel), *Osman-*
lıdan Günümüze Ermeni Sorunu, Yeni Türkiye Yayınları,
Ankara, 2000.

SÜSLÜ, Azmi, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*,
Ankara, 1990.

URAS, Esat, *Taribte Ermeniler ve Ermeni Mese-*
lesi, Ankara, 1950.

VAHAPOĞLU, Hidayet, *Osmanlı’dan Günü-*
müze Azınlık ve Yabancı Okulları, İstanbul, 1992.

YILMAZ, Yavuz, *Mondros Mütarekesinden Kur-*
tuluşa Kars ve Civarında Ermeni Tedbişi (30 Ekim 1918-
30 Ekim 1920), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi),
Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars,
2006.